

บทที่ 2

สภาพโดยทั่วไปของชุมชนขนาดใหญ่ก่อนการสร้างทางรถไฟสายใต้

การศึกษาเรื่องกำเนิดและพัฒนาการของเมืองขนาดใหญ่ เป็นการศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ดังนั้นสิ่งที่จะละเอียดและจำเป็นที่จะต้องทำการศึกษา คือ อธิบายถึงประวัติความเป็นมาของชุมชนขนาดใหญ่ โดยผู้เขียนจะเริ่มทำการศึกษาดังแต่ ที่มาของชื่อขนาดใหญ่ สภาพเศรษฐกิจของขนาดใหญ่ ลักษณะการผลิตของชุมชนขนาดใหญ่ ตลอดจนถึง การค้าขายแลกเปลี่ยนของชุมชนขนาดใหญ่ ก่อนการสร้างทางรถไฟสายใต้ เพื่อจะได้เป็นพื้นฐานนำไปสู่ความเข้าใจในพัฒนาการของเมืองขนาดใหญ่ภายหลังการสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ในเวลาต่อมา

2.1. ประวัติความเป็นมาของชุมชนขนาดใหญ่

2.1.1. ที่มาของชื่อขนาดใหญ่

ก่อนการปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลในปี พ.ศ. 2439 ชุมชนขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ในเขตอำเภอเหนือ เมืองสงขลา คำว่า “ขนาดใหญ่” ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์เก่าที่สุดเท่าที่สามารถค้นได้คือ ใน จดหมายเหตุสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่บันทึกข้อความราชการจากราชสำนักในกรุงเทพฯ ๙ ออกไปถึง พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) ซึ่งเป็นแม่ทัพออกไปปราบกบฏเมืองไทรบุรีในปี พ.ศ. 2381¹ และในเหตุการณ์ปราบกบฏครั้งนั้น “ขนาดใหญ่” เป็นสถานที่ที่พระยาไทรบุรี (แสง) ซึ่งไปรักษาเมืองไทรบุรีได้พาพวกคนไทยถอยร่นมาตั้งรับฝ่ายกบฏ และเป็นที่ยรวบรวมไพร่พลเสบียงอาหารและสัตว์พาหนะของกองทัพจากเมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราชและจากกรุงเทพฯ ในลักษณะของกองหนุน

¹ หลวงอุดมสมบัติ, จดหมายเหตุสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (กรุงเทพมหานคร : บริษัทวิศิตอริเพาเวอร์พอยท์ จำกัด, 2530), หน้า 34.

พงศาวดารเมืองสงขลา ฉบับเจ้าพระวิเชียรคีรี (บุญสังข์) และฉบับพระยาวิเชียรคีรี (ชม) ได้กล่าวถึงหาดใหญ่ในเหตุการณ์ปราบกบฏเมืองไทรบุรีคราวเดียวกันนั้นด้วยการเรียกว่า “ทุ่งหาดใหญ่” “ท่าหาดใหญ่” “ตำบลท่าหาดใหญ่²” เหล่านี้ เป็นต้น

สำหรับที่มาและความหมายของคำว่า “หาดใหญ่” มีการเล่าสู่กันฟังเป็น 2 นัย นัยหนึ่งกล่าวกันว่า ตั้งชื่อมาจากลักษณะของหาดทรายขนาดใหญ่ริมคลองคูตะเภานในสมัยก่อน ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของที่ว่าการอำเภอหาดใหญ่ปัจจุบัน ดังมีกล่าวถึงไว้ในเอกสารที่เป็นลายลักษณ์อักษร เช่น

หนังสือ ผังเมืองหาดใหญ่ 2533 จังหวัดสงขลา ได้กล่าวถึงที่มาและความหมายของคำว่าหาดใหญ่เอาไว้ความว่า

หาดใหญ่ ได้ชื่อมาจากหาดทรายซึ่งอยู่ชายคลองคูตะเภาน คลองคูตะเภานเป็นคลองที่สำคัญของอำเภอหาดใหญ่ ไหลผ่านข้างที่ว่าการอำเภอไปออกทะเลสาบสงขลา หาดทรายนี้อยู่ไม่ห่างที่ว่าการอำเภอเท่าใดนัก เป็นหาดทรายที่ค่อนข้างใหญ่ เกิดจากการพัดพาของธารน้ำลึก 3 สาย ที่ไหลมารวมกัน เวลาผ่านไปปีแล้วปีเล่า ทรายที่ถูกน้ำพัดพามารวมกันเป็นหาดทรายขนาดใหญ่ ประชาชนนิยมขุดทรายไปก่อสร้างบ้านเรือน ...และบริเวณนี้เป็นแหล่งตลาดนัดที่ชาวบ้านมาซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้ากัน ดังนั้นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมหาดทรายแห่งนี้ จึงเรียกกันว่า “หาดใหญ่” ตามหาดทรายใหญ่ริมคลองคูตะเภานั้นเอง³

² ประชุมพงศาวดารเล่ม 3, พงศาวดารเมืองสงขลา (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), หน้า 68., ประชุมพงศาวดารเล่ม 30, พงศาวดารเมืองสงขลา (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2511), หน้า 219.

³ สำนักผังเมืองกระทรวงมหาดไทย, ผังเมืองหาดใหญ่ 2533 จังหวัดสงขลา (พระนคร : ม.ป.ท., 2513), หน้า 13.

จากคำสัมภาษณ์ของ เสถียร บุญกาญจน์ ที่ปรากฏใน หนังสือพิมพ์โพกัสสงขลา ได้กล่าวถึงที่มาและความหมายของคำว่าหาดใหญ่เอาไว้ในลักษณะที่สอดคล้องกัน ความว่า

ริมคลองอยู่ตะเภานี้มีความกว้างประมาณ 100 เมตรกว่านิดหน่อยทั้งสองฟากก็คือฟากตะวันออกและฟากตะวันตก สมัยนั้นทำดั่งกล่าวนี้นี้เป็นสถานที่สำคัญซึ่งเปรียบเสมือนเป็นหัวใจของหาดใหญ่ก็ได้ สมัยนั้นสะพานคอนกรีตข้ามคลองหน้าอำเภอยังไม่มีใครจะข้ามฟากต้องมาข้ามเรือที่ทำนี้ ทั้งนี้เพราะที่อื่นข้ามไม่ได้ เพราะไม่มีหาดและตลิ่งก็ชันมากจะเรียกว่าถึง 90 องศาก็ได้ ดังนั้นที่หาดแห่งนี้จึงเป็นจุดสำคัญของอำเภอหาดใหญ่ในสมัยเมื่อ 100 ปี กว่าขึ้นไป

ทำนี้หาดนี้ นอกจากจะเป็นการติดต่อระหว่างทั้งสองฟากแล้ว ทุกวันเสาร์ – อาทิตย์ จะมีตลาดนัดใหญ่ตลอดสายสองฟากถนนราษฎร์เสรี ไปจนถึงสนามหญ้า ซึ่งเดี๋ยวนี้เป็นสำนักงานประปา

จากที่เล่ามานี้ผมคิดว่าคำว่า “หาดใหญ่” มาจากทำน้ำตรงปลายถนนราษฎร์เสรีตัดกับถนนสาครมงคล ซึ่งเป็นชายหาดที่คนรุ่นเก่าก่อนมีความเห็นว่ามันใหญ่ กว้างกว่าทำไหน ๆ ของคลองอยู่ตะเภา⁴

ที่มาและความหมายของคำว่าหาดใหญ่ นอกจากกล่าวถึงไว้ในเอกสารดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว จากการสอบถามผู้สูงอายุที่พำนักในอำเภอหาดใหญ่ กล่าวตรงกันในประเด็นนี้ เช่น คำให้สัมภาษณ์ของ เริม บุญวรรณโณ ความว่า

⁴ “พลิกแฟ้มประวัติหาดใหญ่สืบหน้าการแกะรอยที่มาของคำว่า “หาดใหญ่” , โพกัสสงขลา (2 – 8 พฤศจิกายน 2541) : 11.

สมัยก่อนคลองอยู่ตะเภาพอถึงเดือนเมษายนน้ำจะแห้ง
พอน้ำแห้งก็จะมีหาดทรายผุดขึ้นมากกลางคลอง และความยาว
ของหาดก็ประมาณ 2 เส้น เห็นจะได้ จากหาดทรายตรงนี้แหละ
คือที่มาของการเรียกว่า " หาดใหญ่ " เนื่องจากหาดมันใหญ่พอ
เวลาวันนัดพวกข้างใต้เขาแจวเรือมานัดกัน บางครั้งก็นัดกันบน
หาดทรายนั่นแหละ⁵

คำให้สัมภาษณ์ของ อรรถ รักษ์วงศ์ ความว่า

สมัยก่อนในคลองอยู่ตะเภาจะมีหาดทรายใหญ่ผุดขึ้นมา
กลางคลอง คนสามารถเดินข้ามไปมาได้ สมัยก่อนคนที่เขาเอาของ
มาขายทางเรือ อย่างเช่น จากสงขลา ก็จะเอาของมาขึ้นที่ท่าตรง
หลังอำเภอตรงหาดทรายนั่นแหละ เพราะสมัยก่อนตรงนั้นเป็นท่า
ใหญ่ ชาวบ้านเขาจึงเรียกกันว่า " ท่าหาดใหญ่ " ⁶

คำให้สัมภาษณ์ของ เลียน ศิริชัย ความว่า

หาดใหญ่สมัยก่อนอยู่ตรงหลังอำเภอโนนแฉะ ตรงนั้นเมื่อ
ก่อนจะมีหาดทรายผุดขึ้นมา ชาวบ้านอย่าง เช่น ที่ท่าเคียนเขาจะ
ไปขนทรายจากตรงนั้นแหละมาสร้างบ้านบ้าง ขนเอาไปทำบุญที่
วัดบ้าง คือที่ตรงนั้นเขาจะเรียกหาดใหญ่มานานแล้ว สมัยก่อน
เวลาไปซื้อของก็ไปซื้อกันที่ตรงนั้นแหละเมื่อก่อนมีตลาดนัดเขา
เรียกกันว่านัดหาดใหญ่⁷

⁵ สัมภาษณ์ เรมิ บุณวรรณโณ, อายุ 74 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้านบ้านหาดใหญ่ใน, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 38 ซ. เพชรเกษม 27 ถ. เพชรเกษม อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

⁶ สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 – 82 / 1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2538.

⁷ สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2538.

คำให้สัมภาษณ์ของ เชษฐ ชัยวิวัฒน์พงศ์ ความว่า

สมัยก่อนแถวบ้านของลุง คือ แถวหลังอำเภอตรงทำริมคลองอยู่ตะเภาพอถึงหน้าแล้งก็จะมีหาดทรายใหญ่ผุดขึ้นมากกลางคลอง บางครั้งเวลาวันนัดพวกพ่อค้าเขาก็จะมานัดกันที่หาดตรงนั้นแหละ เขาเรียกกันว่าหาดใหญ่⁸

คำให้สัมภาษณ์ของ กี จิระนคร ความว่า

เมื่อก่อนชาวสงขลาเขาเอาเรือบรรทุกสินค้าล่องมาตามคลองอยู่ตะเภา มาขายแถวหน้าประปาหาดใหญ่ที่ตั้งอยู่หลังอำเภอ และในคลองนั้นรู้สึกว่ามีเนินทรายที่เรียกว่าหาดใหญ่ เพราะพวกเรือที่ขายสินค้าที่มาจากสงขลาจะมาพักแรมที่หาดทรายตรงนั้น แล้วติดต่อกันค้ากันบนหาดทราย สมัยก่อนมีทรายมากที่หลังมีการตักทรายไปขาย

ผมเคยถามชาวสงขลาคนหนึ่งแถมมีความรู้จบจากปีนัง แกล่าให้ผมฟังว่าสมัยก่อนพวกญาติแกที่มาค้าขายมาพักที่โคกทรายตรงนั้นทรายขึ้นมาจากคลอง สมัยก่อนอย่างเวลาหน้าฝนน้ำจะพัดทรายมาจากต้นน้ำ

บางคนบอกว่าชื่อหาดใหญ่มาจากต้นมะหาด แต่ว่าเท่าที่ผมสืบมาผมเข้าใจว่าต้องเป็นหาดทรายนี้มากกว่าเพราะว่ามันเป็นที่ค้าขายด้วย⁹

⁸ สัมภาษณ์ เชษฐ ชัยวิวัฒน์พงศ์, อายุ 73 ปี, อดีตพ่อค้าวัว – ควาย , สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 60 ถ. สาครมงคล อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

⁹ สัมภาษณ์ กี จิระนคร, อายุ 78 ปี, อดีตประธานสภาเทศบาลนครหาดใหญ่, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 79/17 ถ. ธรรมบุญวิถึ อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม 2538.

ส่วนอีกนัยหนึ่งกล่าวกันว่า ได้ชื่อมาจากต้นไม้ชนิดหนึ่งเรียกกันว่าต้นมะหาดขนุน* โดยกล่าวกันว่าบริเวณหมู่บ้านหาดใหญ่มีต้นมะหาดขนุนต้นหนึ่งมีขนาดใหญ่โตมากอยู่ริมฝั่งคลองเตย ช่วงปลายถนนนิพัทธ์อุทิศ 3 บริเวณนี้จะมีพรุ**ใหญ่ชาวบ้านเรียกกันว่า “แม่เตย” เป็นทางข้ามฟากไปยังฝั่งตรงข้ามกับถนนศรีภูวนารถ และมีท่านบักน้ำเรียกว่า “หูนบ”¹⁰อยู่ทางด้านตะวันตกของคลองเป็นท่านบักน้ำ เพื่อส่งน้ำไปยังบริเวณใกล้เคียงซึ่งส่วนใหญ่เป็นที่นา ต้นมะหาดใหญ่ต้นนี้ชาวบ้านมักใช้เป็นที่พักแดดและพบปะสังสรรค์ และเรียกกันว่า ต้น “หาดใหญ่” (ตามความเคยชินของคนภาคใต้ซึ่งมักจะเรียกคำที่มีสองพยางค์เป็นคำ ๆ เดียว เช่น ต้นมะหาดใหญ่ ก็เรียกกันว่าต้นหาดใหญ่) ดังนั้นคำว่าหาดใหญ่จึงกลายเป็นที่มาของละแวกที่อยู่อาศัยบริเวณนั้นว่าบ้านหาดใหญ่ ส่วนต้นมะหาดใหญ่ดังที่กล่าวมาปัจจุบันได้ผุพังล้มตายตามอายุชั้ยไปแล้ว จึงไม่มีปรากฏให้เห็น***

2.1.2 ชุมชนหาดใหญ่

“ชุมชนหาดใหญ่” ตามความหมายของผู้วิจัยในที่นี้หมายถึง พื้นที่บริเวณ 8 หมู่บ้านดั้งเดิม ซึ่งต่อมากจะกลายเป็นเมืองหาดใหญ่ภายหลังการเข้ามาของรถไฟสายใต้ ได้แก่ บ้านคลองเรียน บ้านกลาง บ้านบางหัก บ้านฉาง บ้านเกาะเลียบ บ้านท่าเคียน บ้านหาดใหญ่ และบ้านโคกเสม็ดชุน ซึ่งเป็นชุมชนขนาดเล็กรวมอยู่ในอำเภอเหนือ ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2439 ภายใต้อการดูแลของรักษาพลสยาม

* ต้นมะหาดมี 3 ชนิดคือ

1. ต้นมะหาดขนุน เป็นไม้เนื้ออ่อน
2. ต้นมะหาดควน เป็นไม้เนื้อแข็ง
3. ต้นมะหาดน้ำ เป็นไม้เนื้ออ่อน

** พรุ หมายถึง แอ่งน้ำขนาดใหญ่

¹⁰ สัมภาษณ์ อรรถ รัชวงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 – 82/1 ถ. พลพิชัย อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม 2538.

*** จรูญ ตริพลอักษร ให้สัมภาษณ์เล่าว่า ตามคำบอกเล่าของบรรพบุรุษเคยเล่าให้ฟังว่าบริเวณที่เคยมีต้นมะหาดใหญ่ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งของโรงแรมลีการ์เดนสุดถนนนิพัทธ์อุทิศ 3 (สัมภาษณ์ จรูญ ตริพลอักษร, อายุ 57 ปี, อาชีพค้าขาย, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 12 ซ. ราษฎร์อุทิศ 1 ถ. ราษฎร์อุทิศ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.)

หากย้อนอดีตไปก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูปการปกครองในปี พ.ศ. 2439 จะเห็นได้ว่าในช่วงดังกล่าว อำเภอเหนือ เป็นส่วนหนึ่งของเมืองสงขลา เมืองสงขลาได้แบ่งแขวงเมืองออกเป็น 15 ส่วน เรียกว่าอำเภอ* ซึ่งหากเทียบกับปัจจุบันจะเท่ากับ " ตำบล " ดังนี้¹¹

1. อำเภอคลัง
2. อำเภอเมือง
3. อำเภอนา
4. อำเภอวัง
5. อำเภอจะทิ้งพระ
6. อำเภอพะโคะ
7. อำเภอระโนด
8. อำเภอชะนะ
9. อำเภอพวง
10. อำเภอวังชิง

* ความหมายของอำเภอในที่นี้ น่าจะตรงกับที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในรายงานครั้งเสด็จตรวจราชการหัวเมืองปักษ์ใต้เมื่อวันที่ 1 – 12 กันยายน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) ที่ว่าการปกครองแบบเก่าของเมืองนครศรีธรรมราชก่อน ร.ศ. 115 นั้น " คือ แบบเมืองนครบ้านหนึ่งนับผู้เป็นเจ้าของบ้านว่าเปน " แกบ้าน " ตรงกับแบบใหม่ที่เรียกว่า " เจ้าบ้าน " หลายบ้านรวมเปนหมู่หนึ่งตั้ง " แกบ้าน " เปน " แขวง " คนหนึ่งตรงกับแบบใหม่ที่เรียกว่า " ผู้ใหญ่บ้าน " หลายแขวงรวมเปน " อำเภอ " หนึ่ง มีนายอำเภอบังคับการตรงกับแบบใหม่ในชั้น " ตำบล " แลกำหนดนายตำบลแบบเมืองนครรวมหลายอำเภอขึ้นในกรมการคน 1 ตรงกับแบบใหม่ที่จัดเปน " อำเภอ " " เพราะหลังปฏิรูปการปกครองแล้วเมืองสงขลามีแขวงเพียง 5 แขวง คือ อำเภอเมือง อำเภอปละท่า อำเภอฝ่ายเหนือ อำเภอจะนะ และอำเภอเทพาเท่านั้นไม่ได้มี 15 อำเภอดังเอกสารฉบับนี้ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ม. 2.14 / 22 สถานภาพเมืองสงขลา เมื่อปี ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ที่ปรากฏตามรายงานพระสฤทธิพิจนกรณซึ่งว่าด้วยการตรวจแหลมมลายูในพระราชอาณาเขต ร.ศ. 113)

¹¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ม. 2.14 / 22 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย " สถานภาพเมืองสงขลา เมื่อปี ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2437) ที่ปรากฏตามรายงานพระสฤทธิพิจนกรณ ซึ่งว่าด้วยการตรวจแหลมมลายูในพระราชอาณาเขต ร.ศ. 113 " .

11.อำเภอพตง (ภายหลังได้มีการยุบแขวงต่าง ๆ ทั้ง 15 แขวงเป็นอำเภอแล้ว อำเภอพตง ก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอเหนือ)

12.อำเภอการำ (ภายหลังได้มีการยุบแขวงต่าง ๆ ทั้ง 15 แขวงเป็นอำเภอแล้ว อำเภอการำ ก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของอำเภอเหนือ)

13.อำเภอกำแพงเพชร

14.อำเภอรัตภูมิ

15.อำเภอพะเกิด

อย่างไรก็ตาม ต่อมาภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้า ฯ ให้มีการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเป็นแบบมณฑลในปี พ.ศ. 2439 จึงได้มีการตั้งมณฑล นครศรีธรรมราชขึ้นมา โดยมีเมืองสงขลาเป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑล และได้มีการยุบรวมอำเภอแบบ เดิมต่าง ๆ 15 อำเภอเป็นอำเภอแบบใหม่ โดยเมืองสงขลาแบ่งเป็น 5 อำเภอ คือ¹²

1. อำเภอกลางเมือง
2. อำเภอปละท่า
3. อำเภอฝ่ายเหนือ *
4. อำเภอจะนะ
5. อำเภอเทพา

¹² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ม. 2.1 / 9 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย " เรื่องปักปันแขวงปกครองหัวเมือง (23 ตุลาคม ร.ศ. 112 – 6 ตุลาคม ร.ศ. 129) " , สถานภาพเมืองสงขลาเมื่อปี ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2439) ที่ปรากฏตามรายงานพระสุษดี- พจนกรณซึ่งว่าด้วยการตรวจแหลมมลายูในพระราชอาณาเขต ร.ศ. 113 . ใน อนุสรณีย์สุชาติ รัตน ปราการ ทายาทตระกูลรัตนปราการร่วมกับสถาบันทักษิณคดีศึกษา จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในงาน พระราชทานเพลิงศพ นายสุชาติ รัตนปราการ 28 มีนาคม 2528. ไม่มีเลขหน้า.

* เกี่ยวกับชื่อ อำเภอเหนือ จากเอกสารทางราชการได้เรียกชื่ออำเภอเหนือไว้ 2 อย่างคือ

- 1.อำเภอเหนือ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. 3.2 / 42 ประกาศใช้ชื่ออำเภอที่เปลี่ยน ใหม่ให้ตรงกับชื่อตำบลที่ตั้งที่ว่าการอำเภอ (8 – 20 มีนาคม 2459)
2. อำเภอฝ่ายเหนือ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ม. 2.1/9 ปักปันแขวงปกครองหัวเมือง (23 ต.ค. ร.ศ. 112 – 6 ต.ค. 129)

เกี่ยวกับอำเภอฝายเหนือหรือต่อมาจะกลายเป็นอำเภอหาดใหญ่ ได้มีหลักฐานปรากฏ
ในรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราชลงวันที่ 4 ตุลาคม ร.ศ. 117 ความตอนหนึ่งว่า

อำเภอฝายเหนือต่อแดนไทรบุรี เมืองปลึกเดิม
พระอนันตสมบัติ (เอม) เป็นนายอำเภอ ภายหลังเปลี่ยน
นายโชติมหาดเล็ก ต.จ. บุตรหลวงอุดมภักดี (พัน) เป็น
นายอำเภอ ตั้งที่ว่าการทำหาดใหญ่¹³.

ขณะเดียวกันรายงานยังกล่าวเพิ่มเติมถึงพื้นที่ที่อยู่ภายใต้การปกครองของอำเภอฝาย
เหนือทั้งหมดอีกว่า

อำเภอฝายเหนือจัดตั้งขึ้นในปี ร.ศ. 115
[พ.ศ. 2439] มีกำนัน 13 คน ผู้ใหญ่บ้าน 178 คน หมู่
บ้านครัวเรือน 7,465 ราษฎรทั้งหมด 24,033 คน เป็นชาย
14,288 คน หญิง 5,746 คน¹⁴.

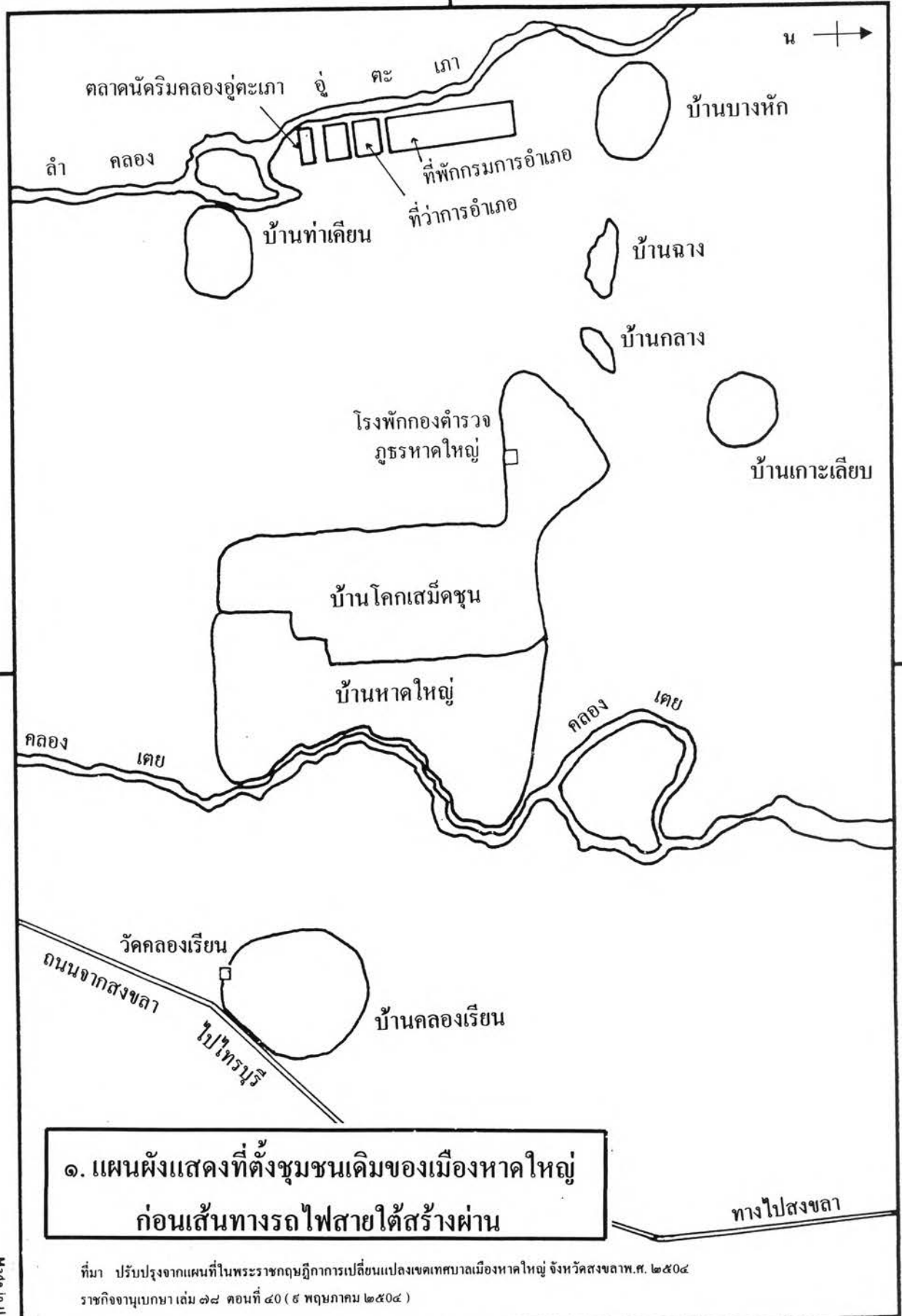
อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานของทางราชการและจากหลักฐานที่ได้จากการสัมภาษณ์
ได้กล่าวถึงชุมชนขนาดใหญ่ในอดีตไว้ว่ามีบ้านตั้งอยู่ห่าง ๆ กันประมาณ 8 บ้านด้วยกัน ได้แก่
บ้านคลองเรียนมี 7 หลังคาเรือน บ้านกลางมี 21 หลังคาเรือน บ้านบางหักมี 21 หลังคาเรือน
บ้านท่าเคียนมี 17 หลังคาเรือน บ้านหาดใหญ่มี 4 หลังคาเรือน บ้านโคกเสม็ดชุนมี 10 หลังคา
เรือน¹⁵ บ้านฉางมี 10 หลังคาเรือน บ้านเกาะเดียวมี 1 หลังคาเรือน¹⁶

¹³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 47/19 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5
กระทรวงมหาดไทย “เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช (10 มิถุนายน 113 –
5 ตุลาคม 129)”.

¹⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 47/19 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5
กระทรวงมหาดไทย “เรื่องรายงานราชการมณฑลนครศรีธรรมราช (10 มิถุนายน 113 –
5 ตุลาคม 129)”.

¹⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 53/1 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวง
มหาดไทย “เรื่องจำนวนบ้าน เรือน และวัด เมืองสงขลา ก่อน พ.ศ. 2440”.

¹⁶ กิจระนคร, “เรื่องนำรัฐของเมืองหาดใหญ่”, ใน ขุนนิพัทธ์จินนคร (หาดใหญ่ : โรงพิมพ์
ไทยนำ, 2528), ไม่มีเลขหน้า. (พิมพ์เนื่องในโอกาสพิธีเปิดอนุสาวรีย์ขุนนิพัทธ์จินนคร วันที่ 1
กันยายน 2528)

บ้านคลองเรียน เป็นหมู่บ้านเก่าแก่มีมาช้านานก่อนปี พ.ศ. 2440 มีบ้านเรือนอยู่ประมาณ 7 หลังคาเรือน¹⁷ อย่างไรก็ตามจากการสัมภาษณ์ ขวด จินดาดำ ท่านเล่าให้ฟังว่าที่บ้านคลองเรียนสมัยเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2466 ได้มีบ้านเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 13 หลังคาเรือน ได้แก่¹⁸ บ้านนายเนียม, บ้านนายทอง, บ้านนายกลับ, บ้านนางเหมื่อน, บ้านนายแสง, บ้านนายนะ สุวรรณวงศ์, บ้านนายชำ ทองรักษา, บ้านนางพรหมแก้ว นายเลือน, บ้านนายผอม นางนวลศรี, บ้านนางจิบ นายนุ้ย, บ้านนายรุ่น, และ บ้านนายจันทร์

ที่บ้านคลองเรียนนอกจากบ้าน 13 หลัง จากที่กล่าวมาซึ่งเรียกว่า บ้านคลองเรียนตกอยู่ทางทิศตะวันตก อย่างไรก็ตามถ้าหากเดินข้ามทุ่งมาอีกเล็กน้อยก็จะเป็นบ้านคลองเรียนอีกเช่นกัน แต่ชาวบ้านจะเรียกกันว่า บ้านคลองเรียนออกอยู่ทางทิศตะวันออก ที่บ้านคลองเรียนออกมีบ้านอยู่ไม่กี่หลัง เช่น บ้านของนายตัน รักช่วงศ์ ซึ่งอพยพมาจากบ้านท่าเคียน

อย่างไรก็ตามจากการสัมภาษณ์ผู้สูงอายุที่อาศัยอยู่ที่บ้านคลองเรียนต่างกล่าวตรงกันเกี่ยวกับประวัติและความเป็นมาของบ้านคลองเรียน อย่างเช่น คำให้สัมภาษณ์ของ ขวด จินดาดำ ซึ่งเป็นชาวบ้านที่เกิดและเติบโตอยู่ที่บ้านคลองเรียน ท่านได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับประวัติและความเป็นมาของบ้านคลองเรียนซึ่งผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าให้ฟังความว่า

บ้านคลองเรียน แต่ก่อนชื่อว่าบ้านคลองเวียน สาเหตุที่เรียกเช่นนี้ก็เนื่องมาจากสมัยก่อนมีน้ำไหลลงมา จากเขาคอหงษ์ไหลเวียนลงมาที่หมู่บ้านแห่งนี้ ซึ่งสมัยก่อนที่หมู่บ้านแห่งนี้คลองทั้งนั้น ต่อมาพอนาน ๆ เข้าชาวบ้านเขาจึงเรียกบ้านคลองเวียนเพี้ยนมาเป็นบ้านคลองเรียนมาจนถึงทุกวันนี้ นี่แหละที่มาของบ้านคลองเรียน¹⁹

¹⁷ จำนวน บ้าน เรือน และวัดเมืองสงขลา ก่อน พ.ศ. 2440 ใน อนุสรณีย์ สุชาติ รัตนปราการ (ทายาทตระกูลรัตนปราการ ร่วมกับสถาบันทักษิณคดีศึกษา จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสุชาติ รัตนปราการ 28 มีนาคม 2528), ไม่ปรากฏเลขหน้า.

¹⁸ สัมภาษณ์ ขวด จินดาดำ, อายุ 74 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านคลองเรียนตก ถ. คลองเรียน 2 ต. หาดใหญ่ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2543..

¹⁹ สัมภาษณ์ ขวด จินดาดำ, อายุ 74 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านคลองเรียนตก ถ. คลองเรียน 2 ต. หาดใหญ่ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

คำให้สัมภาษณ์ของ พ่อท่านแก้ว หรือพระครูปัญญาภิรมณ์ เจ้าอาวาสวัดคลองเรียน องค์ปัจจุบัน ซึ่งผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับประวัติของหมู่บ้านคลองเรียนสมัยก่อนไว้ความว่า

สมัยก่อนหมู่บ้านแห่งนี้ เรียกว่า “ บ้านคลอง เวียน ” เนื่องจากเป็นที่ที่มีน้ำมากมีคลองรอบไปหมด ต่อมาเมื่อเวลานานเข้าชื่อคลองเวียนก็ได้เพี้ยนมาเป็น คลองเรียนตามที่เรียกขานกันอยู่ในปัจจุบัน”²⁰...

คำให้สัมภาษณ์ของ กระจ่าง จันทราช เป็นชาวบ้านคลองเรียนอีกท่านหนึ่งซึ่งผู้เฒ่าผู้แก่ ได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของบ้านคลองเรียนไว้ความว่า

สมัยก่อนบ้านคลองเรียนเขาเรียกกันว่า “ บ้านคลอง เวียน ” เนื่องจากสมัยก่อนจะมีสายน้ำไหลวนเวียนมาที่ หมู่บ้านแห่งนี้ ชาวบ้านเขาจึงเรียกกันว่าบ้านคลองเวียน ซึ่งต่อมาก็ได้เพี้ยนมาเป็นบ้านคลองเรียน²¹

จำลองตรีบุญล มุณีสิทธิ ชาวบ้านคลองเรียนอีกท่านหนึ่งได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของหมู่บ้านคลองเรียนความว่า

สภาพของหมู่บ้านคลองเรียน ตอนที่คุณตาผมยังมีชีวิตอยู่มีต้นมะขามต้นใหญ่ขนาด 2 - 3 คน โอบได้ขึ้น อยู่กลางหมู่บ้าน ส่วนสภาพพื้นที่ของบ้านคลองเรียนสมัย ก่อน ฝั่งบ้านคลองเรียนตะวันตกจะเป็นโคก แล้วจะค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาทางฝั่งตะวันออก โดยมีน้ำซับจากเขาคอง หงษ์ไหลลงมาสู่หมู่บ้าน สมัยก่อนบ้านคลองเรียนติดต่อกับ

²⁰ สัมภาษณ์ พระครูปัญญาภิรมณ์, เจ้าอาวาสวัดคลองเรียน, สัมภาษณ์ที่วัดคลองเรียน เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม 2538.,

²¹ สัมภาษณ์ กระจ่าง จันทราช, อายุ 65 ปี, เจ้าของโรงเรียนอุดมศึกษาพนิชการ, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 15 ถ. กระจ่างอุทิศ อ. หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

กับภายนอกได้ค่อนข้างลำบากเนื่องจากทางฝั่งตะวันออกจะมีทุ่งนาล้อมรอบหมู่บ้าน ส่วนทางฝั่งตะวันตกของหมู่บ้านจะมีป่าล้อมรอบ ส่วนทางทิศเหนือทิศใต้ก็จะเป็นทุ่งนาซึ่งจะมีน้ำหลาก คือ น้ำจะไม่ท่วมแต่จะปริ้ม ๆ อยู่ตลอด²²

สำหรับอาชีพของชาวบ้านคลองเรียน จากการสอบถามผู้สูงอายุที่อาศัยอยู่ที่บ้านคลองเรียนต่างกล่าวตรงกันในเรื่องอาชีพของชาวบ้านที่นี่ เช่น คำให้สัมภาษณ์ของ ขวด จินดาดำ ความว่า "...สมัยก่อนก็ทำไร่ทำนาที่คลองเรียน สมัยก่อนชาวบ้านเขาทำนากันทั้งนั้น ส่วนใหญ่จะเป็นนาดำซึ่งต้องทำกันตอนหน้าฝน"²³...

คำให้สัมภาษณ์ของ จำสืบตรี นุกูล มณีสิทธิ์ ความว่า

สำหรับอาชีพของชาวบ้านคลองเรียน ส่วนใหญ่ก็ประกอบอาชีพ ทำนา ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นนาปรัง ส่วน ก็มีบ้างแต่เป็นสวนขนาดเล็ก พืชที่ปลูกก็มี เช่น หมาก พลู มะพร้าว คือพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นพรุและถ้ามีเนินขึ้นมาหน่อยหนึ่งชาวบ้านก็จะถางป่าขุดต่อทำข้าวไร่ สมัยก่อนการทำข้าวไร่เขามีการลงแขกกันประมาณ 3 - 4 คนมาช่วยกันเอาข้าวหยอดหลุมการทำข้าวไร่สมัยก่อนจะมีปลูกพืชแซมด้วย เช่น มันขี้หนู มันสำปะหลัง²⁴

²² สัมภาษณ์ จำสืบตรี นุกูล มณีสิทธิ์, อายุ 64 ปี. กรรมการผู้จัดการห้างหุ้นส่วนจำกัดบ้านจำและประธานบริษัทผลดาว จำกัด, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 381 - 383 ถ. ศุภสารรังสรรค์ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2542.

²³ สัมภาษณ์ ขวด จินดาดำ, อายุ 74 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านคลองเรียนต. ก. คลองเรียน 2 ต. หาดใหญ่ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 24 พฤษภาคม พ.ศ. 2543 .

²⁴ สัมภาษณ์ จำสืบตรี นุกูล มณีสิทธิ์, อายุ 64 ปี. กรรมการผู้จัดการห้างหุ้นส่วนจำกัดบ้านจำและประธานบริษัทผลดาว จำกัด, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 381 - 383 ถ. ศุภสารรังสรรค์ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2542.

คำสัมภาษณ์ของ เอี่ยม ทวีรัตน์ ความว่า “...ที่คลองเรียนสมัยก่อนชาวบ้านเขาทำนากัน ทั้งนั้น แถวนี่เขาทำนาปรัง นาดอน ทำกัน 2 ฤดู นอกจากทำนาแล้วก็มี ปลูกหมาก ปลูกพริก ด้วยที่บ้านผมสมัยก่อนต้นหมากต้นพริกทั้งนั้น”²⁵”

ที่บ้านคลองเรียนพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นทุ่งนาดูเว้งว่างส่วนใหญ่จะเป็นนาพรุ เนื่องจากที่ คลองเรียนจะรับน้ำมาจากเขาคอหงษ์โดยตรง จึงทำให้พื้นที่ของบ้านคลองเรียนส่วนใหญ่เป็นพรุ เช่น พื้นที่บริเวณโรงเรียนศรีนครถึงโรงเรียนแสงทองในปัจจุบัน “...สมัยก่อนจะปรึ่ม ๆ น้ำอยู่ ตลอดเวลา ส่วนฝั่งถนน กาญจนวนิชตรงนั้นจะเป็นพรุใหญ่รับน้ำได้จำนวนมาก”²⁶”

ที่หมู่บ้านคลองเรียนมีวัดเก่าแก่วัดหนึ่งเรียกว่า วัดคลองเรียน วัดแห่งนี้สร้างมาแต่สมัย ไทหนและใครเป็นเจ้าของอาวาสองค์แรกไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่จากบันทึกความทรงจำของคุณพลับ ไชยวงศ์ อดีตสานุศิษย์ของวัดคลองเรียนได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติวัดคลองเรียน ว่า

วัดคลองเรียนมีหลวงพ่อบาน ปุณฺณมณี เป็นเจ้า
อาวาส แต่ก่อนหน้าที่หลวงพ่อบานจะมาเป็นเจ้าอาวาส
นั้นก็ มี ท่านพระสีแก้ว เป็นเจ้าอาวาสอยู่ก่อนแล้ว ต่อมา
เมื่อท่านพระสีแก้วมรณภาพไปหลวงพ่อบานก็เข้ามาเป็น
เจ้าอาวาสสืบต่อมา²⁷

หลวงพ่อบานท่านมีลูกศิษย์วัดประมาณ 10 กว่าคน ท่านสามารถอุปถัมภ์วัดของท่านเอง มาโดยตลอด โดยการทำโรงเตาเผาอิฐ เรียกว่าโรงเตาเผาอิฐหลวงพ่อบาน มีการผลิตอิฐหน้าวัว ซึ่งเป็นอิฐที่หลวงพ่อบานผลิตขึ้นมาเอง อิฐหน้าวัวเป็นอิฐที่มีขนาดใหญ่สมัยก่อนใช้สำหรับปูพื้น

²⁵ สัมภาษณ์ เอี่ยม ทวีรัตน์ , อายุ 76 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 109 ถ. กาญจนวนิช อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา.

²⁶ สัมภาษณ์ จำลิตตรี นุกูล มุณีสิทธิ์, อายุ 64 ปี. กรรมการผู้จัดการห้างหุ้นส่วนจำกัดบ้าน จำและประธานบริษัทผลดาว จำกัด, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 381 – 383 ถ. ศุภสารรังสรรค์ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลาเมื่อวันที่ 16 ตุลาคม พ.ศ. 2542.

²⁷ พลับ ไชยวงศ์, “ประวัติวัดคลองเรียนโดยสังเขป.” (ม.ป.ท., 2536), ไม่มีเลขหน้า.

ชุมชนขนาดใหญ่จะมีวัดอยู่เพียงวัดเดียว คือ วัดคลองเรียน ชาวบ้านจากหมู่บ้านต่าง ๆ จะมาทำบุญกันที่วัดคลองเรียนทั้งนั้น วัดคลองเรียนนอกจากเป็นวัดแห่งแรกและแห่งเดียวของ หาดใหญ่แล้วยังเป็นที่ตั้งโรงเรียนประถมศึกษาแห่งแรกของอำเภอเหนือด้วย สำหรับการเรียนการ สอนสมัยนั้นจะมีตั้งแต่ ชั้นเตรียม - ประถมปีที่ 3²⁸

สภาพของบ้านคลองเรียนสมัยก่อนเป็นป่ามีทางเดินเท้าเล็ก ๆ สำหรับคนเดินทางและพา วัวควายไปไถนา ส่วนทางที่จะไปวัดก็มีทางเดินแคบ ๆ เท่านั้น และระหว่างทางจะไปวัดก็มีพุ่มที่ ลึกมาก พุ่มแห่งนี้อยู่ฝั่งตรงกันข้ามกับธนาคารกรุงเทพ จำกัด สาขาศรีสุวรรณารัตน์ในปัจจุบัน สมัย ก่อนนั้นการเดินทางจากบ้านคลองเรียนมาบ้านหาดใหญ่เป็นเรื่องที่ยากลำบากมาก เนื่องจาก บ้านคลองเรียนมีคลองและพุ่มรอบไปหมด²⁹ ต่อมาหลัง พ.ศ. 2457 เป็นช่วงที่นายเจียกซี่ได้เข้ามา อยู่ที่บ้านหาดใหญ่แล้ว จึงได้ตกลงกับหลวงพ่อบ้านช่วยกันสร้างสะพานไม้ข้ามพุ่มหรือคลองเรียน ตรงบริเวณหน้าห้างไดอาน่าในปัจจุบัน โดยใช้ไม้กระดานยาวประมาณ 5 - 6 วา จำนวนหลาย สิบแผ่นด้วยกัน เนื่องจากพื้นที่บริเวณนั้นเป็นพุ่มใหญ่เวลาน้ำมาน้ำจะท่วมตลอด โดยไม้ที่ใช้ใน การสร้างสะพานในครั้งนั้นเป็นไม้เคี่ยมที่นำมาจากสงขลา ซึ่งในสมัยนั้นเป็นที่นิยมใช้ทำบ้านเรือน กันเป็นส่วนมาก โดยสะพานไม้แห่งนี้ได้สร้างในปี พ.ศ. 2458 นอกจากนั้นยังได้ขยายทางเดินจาก ทางเดินแคบ ๆ ให้กว้างขึ้นไปอีก ซึ่งในปัจจุบัน คือ ถนนศรีสุวรรณารัตน์³⁰นั่นเอง

²⁸ พลับ ไชยวงศ์, "ประวัติวัดคลองเรียนโดยสังเขป." (ม.ป.ท., 2536), ไม่มีเลขหน้า.

²⁹ สัมภาษณ์ จำสืบเอกนุกูล มุณีสิทธิ์, อายุ 64 ปี, สมาชิกสภาเทศบาลนครหาดใหญ่ และ กรรมการที่ปรึกษาหอการค้าอำเภอหาดใหญ่, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 381 - 383 ถ. ศุภสารรังสรรค์ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม 2542.

³⁰ สัมภาษณ์ พระครูปัญญาภิมณฑ์, เจ้าอาวาสวัดคลองเรียน, สัมภาษณ์ที่วัดคลองเรียน เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม 2538.

บ้านกลาง เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของวัดโคกเสม็ดชุน* พื้นที่โดยรอบหมู่บ้านเป็นที่นา

จากการสัมภาษณ์ ไซติ อินทะสะโร อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลางได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับที่มาของชื่อหมู่บ้านกลางจากผู้เฒ่าผู้แก่ได้เล่าให้ฟังความว่า "...สาเหตุที่เรียกว่าหมู่บ้านกลางก็เนื่องมาจากหมู่บ้านแห่งนี้เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ตรงกลางระหว่างหมู่บ้านต่าง ๆ ชาวบ้านสมัยก่อนเขาจึงเรียกกันว่าบ้านกลาง³¹..."

สำหรับอาชีพของชาวบ้านกลาง ไซติ อินทะสะโร ได้กล่าวไว้ความว่า

ที่บ้านกลาง สมัยก่อนมีนาล้อมรอบหมู่บ้านชาวบ้านส่วนใหญ่ทำนาเป็นอาชีพหลัก คือ ตั้งแต่บ้านกลางบ้านฉาง บ้านบางหัก บ้านเกาะเลียบ สมัยก่อนเป็นที่นาทั้งนั้น คือ เป็นที่นาไปจนถึงทางรถไฟเลย ส่วนทางด้านหลังหมู่บ้านก็มีที่นาไปจนถึงคลองอยู่ตะเภาโน่นแน่ะนาที่ทำมีทั้งนาหว่านและนาดำ คือพอถึงฤดูแล้งชาวบ้านเขาจะไถหว่านไว้ก่อน พอฝนมาถึงหน้าฝนเขาจะทำนานอกจากทำนาแล้วชาวบ้านที่นี่เขาจะทำสวนมะพร้าวทำสวนหมากด้วย³²

* วัดโคกเสม็ดชุน สร้างในสมัยใดไม่ปรากฏหลักฐาน เป็นวัดร้างมาก่อน ต่อมาในปี พ.ศ. 2466 สมัยที่กรมการรถไฟได้ย้ายสถานีชุมทางอุตะภามาตั้งที่ชุมทางหาดใหญ่แล้ว หลวงพ่อปานเจ้าอาวาสวัดคลองเรียน ท่านเห็นถึงความยากลำบากของพระสงฆ์ที่โดยสารรถไฟมาถึงชุมทางหาดใหญ่ยามค่ำคืนแล้วไม่มีที่จำวัด ต้องเดินทางไปจำวัดที่วัดคลองเรียน ซึ่งอยู่ห่างจากสถานีรถไฟหาดใหญ่หลายกิโลเมตร หลวงพ่อปานจึงได้สร้างที่พักสงฆ์ขึ้นมาบริเวณวัดร้างแห่งนี้พร้อมทั้งตั้งชื่อวัดนี้ว่า "วัดโคกสมานคุณ"

³¹ สัมภาษณ์ ไซติ อินทะสะโร, อายุ 81 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลาง, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 89 ถ. สาลี อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2544.

³² สัมภาษณ์ ไซติ อินทะสะโร, อายุ 81 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลาง, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 89 ถ. สาลี อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2544.

เกี่ยวกับการคมนาคมที่บ้านกลาง โขติ อินทสระโร ได้กล่าวไว้ความว่า

สำหรับที่บ้านกลางสมัยก่อน เวลาจะไปไหนมา
ไหนชาวบ้านเขาจะเดินกันตามคันทนา สมัยก่อนเวลาชาว
บ้านเขาไปจับจ่ายซื้อของกันเขามักไปซื้อของกันโน่นนั่น
ที่ตลาดนัดหน้าอำเภอ สมัยก่อนสัก 5 วัน ชาวบ้านเขาถึง
จะไปตลาดกันสักครั้งหนึ่ง เนื่องจากเมื่อก่อนหนทาง
ลำบากตลาดก็อยู่ไกลเวลาไปแต่ละครั้งก็อาศัยการเดินทาง
สำหรับสิ่งของเครื่องใช้ที่ไปซื้อกันก็มีของใช้ที่จำเป็นใน
ครัวนั้นแหละ เช่น พวกเกลือ น้ำผึ้ง กะปิ³³

ที่บ้านกลาง จากการสัมภาษณ์ โขติ อินทสระโร ได้เล่าให้ฟังเกี่ยวกับจำนวนบ้านเรือนซึ่ง
ได้รับฟังมาจากบิดาซึ่งเคยดำรงตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านคนที่ 2 เล่าให้ฟังว่า เมื่อประมาณก่อนปี
พ.ศ.2460 มีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ 6 หลังคาเรือน³⁴ ได้แก่ บ้านนายอ้น และนางจอน ทิพย์
รัตน์, บ้านนายลาย และ นางจิบ ชุนโสม, บ้านนางหนู, บ้านนายคง และ นางหมา อินทสระ
โร, บ้านนายช่วง อินทสระโร, และ บ้านนายแก้ว และนางใหม่ พูลสุวรรณ

บ้านบางหัก เป็นหมู่บ้านที่อยู่ถัดไปจากหมู่บ้านกลาง อยู่ไปทางทิศเหนือของบ้านพัก
ข้าราชการอำเภอหาดใหญ่ปัจจุบัน โดยทางทิศตะวันออกของบ้านบางหักเป็นทุ่งนา ทางด้านทิศ

³³ สัมภาษณ์ โขติ อินทสระโร, อายุ 81 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลาง, สัมภาษณ์ที่
บ้านเลขที่ 89 ถ. สาลี อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2544.

³⁴ สัมภาษณ์ โขติ อินทสระโร, อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลาง, 30 มกราคม พ.ศ. 2544.,
ก๊ จิระนคร, "เรื่องน่ารู้ของเมืองหาดใหญ่", ใน ขุนนิพัทธ์จินนคร (หาดใหญ่: โรงพิมพ์ไทยনী.
2528). ไม่มีเลขหน้า. (พิมพ์เนื่องในโอกาสพิธีเปิดอนุสาวรีย์ขุนนิพัทธ์จินนคร วันที่ 1 กันยายน
2528).. สงบ ส่งเมือง และ ลักษมี จิระนคร, "หาดใหญ่, อำเภอ", ใน สารานุกรมวัฒนธรรม
ภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 10 (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้งการพิมพ์, 2529), หน้า
4073 .

ตะวันตกเป็นถนนเลียบบคลองอู่ตะเภา ปัจจุบันคือถนนสาครมงคล สมัยก่อนที่หมู่บ้านแห่งนี้ชาวบ้านมีอาชีพทำนา ก่อนปี พ.ศ. 2466 มีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ 14 หลังคาเรือน ได้แก่

บ้านนายเชื่อน และนางสุก อินทะคร, บ้านนางคง, บ้านนายยก และนางกิมเนี้ยว ไชยศิริ, บ้านนางนุ้ย, บ้านนายอ้น และนางหนู สมบูรณ์, บ้านหมื่นรักษ์ อดีตกำนันตำบลหาดใหญ่, บ้านนายบุญแก้ว และนางจิม ศรณรินทร์, บ้านนายเช่า และนางจัน ดิสระมุณี, บ้านนายสวน และนางแดง, บ้านนายขวัญทอง และนางสีแก้ว, บ้านนายสง และนางคำ ยอดประสิทธิ์, บ้านนายเสน และนางแก้ว, บ้านนายคง และนางชุม ขวัญชัย, และบ้านนางปี

บ้านฉาง เป็นหมู่บ้านที่อยู่ทางทิศตะวันออกของถนนสาครมงคลในปัจจุบัน ทิศเหนือของบ้านฉางติดทุ่งนาจตุสดานีอู่ตะเภา ทิศตะวันออกติดทุ่งนาจตุสดานีทางรถไฟ ก่อนปี พ.ศ. 2466 มีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ 10 หลังคาเรือน ได้แก่ บ้านสารวัตรขวัญ และนางนวล ละอองจิตตรี, บ้านนายเอกและนางน้ำ, บ้านนายสุก, บ้านหมื่นหาดใหญ่ยศเขต, บ้านนายเสน, บ้านนายจัน และนางสิริก พัฒโน, บ้านนายสีทอง และนางอิม บุญทศโร, บ้านนายสีจัน และนางคง ช่วยกุล, บ้านนายสุกแก้ว และนางอ่อนแก้ว, และบ้านนางหนูแก้ว พัฒโน,

บ้านเกาะเลียบบ เป็นหมู่บ้านที่อยู่ทางทิศเหนือของวัดโคกเสม็ดขุน โดยก่อนปี พ.ศ. 2466 มีบ้านอยู่เพียง 1 หลังคาเรือนเท่านั้น เป็นบ้านของนายแก้ว นางสุน³⁵ ซึ่งเป็นโยมของท่านพระครูอมรสมานคุณ วัดโคกสมานคุณ บ้านเกาะเลียบบพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่นาทั้งหมด โดยมีต้นเตยและต้นไม้ใหญ่เล็กเป็นกำแพงล้อมรอบมีเนื้อที่ประมาณ 20 ไร่³⁶

บ้านท่าเคียน เป็นหมู่บ้านอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของสถานีรถไฟหาดใหญ่ ปัจจุบันคือทางไปหมู่บ้านดีแลนด์

เกี่ยวกับที่มาของชื่อหมู่บ้านท่าเคียน จากการสัมภาษณ์ อรรถ รัชชวงศ์ ซึ่งเป็นชาวบ้านท่าเคียนท่านเล่าให้ฟังว่า "... สมัยก่อนตรงทำนน้ำของหมู่บ้าน จะมีต้นเคียนใหญ่อยู่ต้นหนึ่ง

³⁵ สัมภาษณ์ โชติ อินทะระโร, อายุ 81 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลาง, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 89 ถ. สาลี อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2544.

³⁶ ประสิทธิ์ รัตนถาวร, "ประวัติเมืองหาดใหญ่," ใน หาดใหญ่วันนี้. ราชันีพรเพชรพิณิจ, บรรณาธิการ (สงขลา : ม.ป.ท., 2534), หน้า 15.

ชาวบ้านเขาเรียกทำน้ำนี้ว่า “ ทำเคียน ³⁷...” และแถวบ้านทำเคียนสมัยก่อนพื้นที่ส่วนใหญ่ป่าเป็นนาไปจนถึงบ้านโคกเสม็ดชุน

หมู่บ้านทำเคียน เป็นหมู่บ้านที่มีคลองอุ้ตะเภาไหลผ่านตรงกลาง จึงมีบ้านเรือนตั้งอยู่ทั้ง 2 ฝั่งคลอง โดยฝั่งตะวันออกของคลองเรียกว่า ทำเคียนออก ส่วนฝั่งตะวันตกของคลองเรียกว่า ทำเคียนตก ³⁸ โดยทั้ง 2 ฝั่งคลอง เมื่อก่อนปี พ.ศ. 2466 มีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ 13 หลังคาเรือน ได้แก่ นานเลี้ยง และนางพลัด, นายนาม และนางแก้ว, นายเลี่ยม รักษ์วงศ์, หมื่นนิตย และนางชียะ รักษ์วงศ์, นางจับ บริรักษ์, นายหนูดิษฐ์ อดีตผู้ใหญ่บ้าน, นางสุกแก้ว, นางอิม, นายนวล, นายเอียด บุญราช, นางแจ, นายชู, และ นายม้อย ³⁹

บ้านหาดใหญ่ ตั้งอยู่หมู่ที่ 3 อยู่ทางทิศใต้ของสถานีรถไฟหาดใหญ่ในปัจจุบัน เลียบริมฝั่งคลองเตยไปทางด้านตะวันออก จากคำให้สัมภาษณ์ของ คุณยายเลี่ยน เพชรมณี ท่านได้กล่าวถึงสภาพของบ้านหาดใหญ่ไว้ความว่า “ ...สมัยก่อนที่บ้านหาดใหญ่ชาวบ้านเขาทำนาปรังกันเนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นพรุ โดยเฉพาะบริเวณที่ตั้งโรงแรมลีการ์เดนส์ สมัยก่อนพื้นที่ตรงนี้จะ เป็นพรุใหญ่ ⁴⁰...”

³⁷ สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 – 82 /1

ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา.

³⁸ สัมภาษณ์ ชิม พัฒนมณี, อายุ 65 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 126 ถ. ศรีภูวนารถใน อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

³⁹ กี่ จิระนคร, “ เรื่องน่ารู้ของเมืองหาดใหญ่, ” ใน *ขุนนิพัทธ์จินนคร* (หาดใหญ่ : โรงพิมพ์ไทยนำ, 2528), ไม่มีเลขหน้า. (เนื่องในโอกาสพิธีเปิดอนุสาวรีย์ท่านขุนนิพัทธ์จินนคร วันที่ 1 กันยายน 2528). และ สัมภาษณ์ เลี่ยน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม 2538.

⁴⁰ สัมภาษณ์ เลี่ยน เพชรมณี, อายุ 84 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 72 / 25 ถ. นิพัทธ์สงคราม 3 อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

บ้านหาดใหญ่ ก่อนปี พ.ศ. 2440 มีบ้านเรือนอยู่ประมาณ 4 หลังคาเรือน⁴¹ ต่อมาในปีพ.ศ. 2457 ลูกหลานของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ ณ บ้านหาดใหญ่ ได้ทำการสำรวจและทำหลักฐานขึ้นมาอย่างไม่เป็นทางการ พบว่ามีบ้านเรือนเพิ่มขึ้นเป็น 9 หลังคาเรือน โดยบ้านหลังแรกตั้งอยู่ที่ปากอุโมงรถไฟ ถนนศรีภูวนารถตัดกับปลายถนนนิพัทธ์อุทิศ 1 เลียบริมฝั่งคลองเตยไปจนถึงบ้านหลังสุดท้ายซึ่งตั้งอยู่ฝั่งตรงข้ามกับธนาคารกรุงเทพ จำกัด สาขาศรีภูวนารถในปัจจุบัน ดังมีรายชื่อเจ้าของบ้านดังนี้ นายหนูแก้ว (ยาว) และนางทองกิม บุญศรีรัตน์, นายหนูแก้ว (ป๋อง) บุญวัฒน์, ผู้ใหญ่บ้านหนู (เปี้ยก) จันทน์ประทีป, นายพลับ และนางพ่วน บุญวัฒน์, นายชัน ประทุมชาติภักดี, นายจ้วน และนางนัย ศชรรัตน์, ผู้ใหญ่บ้านพรหมแก้ว และนางเจียน ศชรรัตน์, นางคลิ่ง, และนายหวาน และนางเนียม ชนะรัตน์

บ้านโคกเสม็ดชุน เป็นหมู่บ้านที่อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ ของสถานีรถไฟหาดใหญ่ จากบันทึกความทรงจำของ พลับ ไชยวงศ์ ที่ได้ทำการสอบถาม นายจ้วน สระระ ซึ่งเคยอยู่บ้านโคกเสม็ดชุนมาแต่ครั้งหนุ่ม ๆ ก่อนที่จะมีทางรถไฟตัดผ่านได้กล่าวถึงอาณาเขตของบ้านโคกเสม็ดชุนไว้พอสังเขปดังต่อไปนี้ ทิศตะวันออก เป็นป่าละเมาะไม้เล็ก – ใหญ่ถึงคลองเตย ทิศตะวันตก เป็นทุ่งนาเป็นเกาะไม้ล้มลุก ทิศเหนือ เป็นทุ่งนาเป็นเกาะไม้ล้มลุก ทิศใต้เป็นทุ่งนาปราง พรวัว หมู่บ้านหาดใหญ่⁴²

จากหลักฐานเรื่องนำรัฐของเมืองหาดใหญ่ ซึ่งรวบรวมโดย กิ จิระนคร ได้กล่าวถึงบ้านโคกเสม็ดชุนว่า เมื่อก่อนปี พ.ศ. 2448 มีชาวบ้านตั้งบ้านเรือนอยู่ตรงที่ทำการไปรษณีย์โทรเลขถนนรัถการ บริเวณเชิงสะพานลอยหาดใหญ่ปัจจุบัน เป็นบ้านของ นายปลอด และยังมีบ้านอีกหลายหลังตั้งอยู่ห่าง ๆ กันไปจนถึงบริเวณที่ทำการสถานีตำรวจรถไฟ มีบ้านของ นายจ้วน

⁴¹ จำนวน บ้าน เรือน และวัดเมืองสงขลา ก่อน พ.ศ. 2440 ใน อนุสรณีย์สุชาติ รัตนปราการ (ทายาทรัตนปราการ ร่วมกับสถาบันทักษิณคดีศึกษา จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสุชาติ รัตนปราการ 28 มีนาคม 2528), ไม่มีเลขหน้า.

⁴² พลิกแฟ้มประวัติหาดใหญ่ผ่านความทรงจำ"พลับ ไชยวงศ์ " โฟกัสสงขลา(2): 92,23 – 29 สิงหาคม 2542 , หน้า 13.

นางชีด้วง สระระ นายอน ครุรัตน์ นายลัก บุญมี⁴³ พื้นที่บริเวณบ้านโคกเสม็ดชุนโดยทั่วไป จากการสัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย ได้กล่าวว่า “..บ้านโคกเสม็ดชุนสมัยก่อนนั้นมีสภาพเป็นป่า เป็นทุ่งนา และหนองบึง โดยทางด้านทิศตะวันออกเป็นป่าเบญจพรรณ พื้นที่ป่ารกเป็นเนินสูงจุด คลองเคย มีปลัก เรียกกันว่า ปลักมดหนอย⁴⁴...” ซึ่งปัจจุบันก็คือพื้นที่ทางทิศตะวันออกของโรงเรียนแสงทอง และโรงเรียนศรีนครนั่นเอง ส่วนพื้นที่ทางทิศใต้ของบ้านโคกเสม็ดชุนมีสภาพเป็น ป่าละเมาะและพุ่มเรียกกันว่าพุ่มบัว⁴⁵ อยู่บริเวณปลายถนนนิพัทธ์อุทิศ 1 ด้านทิศตะวันตกของถนน ในปัจจุบัน บริเวณพื้นที่ของบ้านโคกเสม็ดชุนในปัจจุบันได้แก่ บริเวณถนนนิคมรัฐหรือตั้งแต่ บริเวณที่ตั้งโรงแรมโสมชิดขึ้นไปทางทิศเหนือถึงที่ทำการตำรวจรถไฟ ถึงบริเวณที่ตั้งของวัดโคก สمانคุณตลอดไปจนถึงริมถนนเพชรเกษมและวงเวียนน้ำพุ

โดยสรุป ชุมชนขนาดใหญ่เป็นชุมชนขนาดเล็กกรวมอยู่ในอำเภอเหนือ ซึ่งตั้งขึ้นใหม่เมื่อปี พ.ศ. 2439 ภายใต้การดูแลของหลวงรักษาพลสยาม มีบ้านต่าง ๆ ตั้งอยู่ห่าง ๆ กัน ประมาณ 8 บ้าน โดยแต่ละบ้านมีจำนวนประชากรไม่มากนัก สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและ ส่วนที่เหลือเป็นป่าเป็นพุ่ม

⁴³ กี่ จิระนคร, “เรื่องน่ารู้ของเมืองหาดใหญ่,” ใน ขุนนิพัทธ์จันทน์นคร (หาดใหญ่ : โรงพิมพ์ไทยนา, 2528), ไม่มีเลขหน้า.

⁴⁴ สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม 2538.

⁴⁵ สัมภาษณ์ถวัลย์ วาณิชชย์กุล, อายุ 81 ปี, สมาชิกชมรมรวบรวมเรื่องเมืองหาดใหญ่, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 370 ถ. ธรรมบุญวิถี อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 17 ตุลาคม 2542.

2.2 สภาพเศรษฐกิจของหาดใหญ่

ในการศึกษาสภาพเศรษฐกิจของหาดใหญ่ก่อนการสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ อาจพิจารณาได้จากลักษณะการผลิต วิธีการดำเนินชีวิตของราษฎร และการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของ

2.2.1 ลักษณะการผลิตของชุมชนหาดใหญ่

หาดใหญ่เป็นชุมชนที่เพิ่งเกิดขึ้นใหม่จากการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁴⁶ ดังนั้นถ้าจะกล่าวถึง ลักษณะการผลิตของชุมชนหาดใหญ่ก่อนการสร้างทางรถไฟสายใต้ อาจกล่าวได้ว่า ลักษณะการผลิตในช่วงเวลาดังกล่าวยังคงเป็นการผลิตแบบพอยังชีพ คือมีจุดมุ่งหมายในการผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวเป็นหลัก โดยจะมีการผลิตสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตหลายชนิดและแต่ละชนิดจะมีการผลิตไม่มากนัก เนื่องจากไม่ได้มีจุดมุ่งหมายที่จะนำไปแลกเปลี่ยน แต่จะผลิตให้เพียงพอกับการบริโภคเท่านั้น⁴⁷ ในการผลิตแบบพอยังชีพของราษฎรชาวหาดใหญ่ ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมโดยทำการปลูกข้าวเป็นหลัก โดยราษฎรแต่ละครอบครัวจะทำนาทุกปี การทำนามีทั้ง ทำนาคำ และนาหว่าน โดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ส่วนเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำนามักผลิตขึ้นเองโดยใช้วัสดุจากท้องถิ่นยกเว้นส่วนประกอบที่เป็นเหล็ก เช่น โถ ฆาล* จอบ เสียม คราด จะได้มาจากการแลกเปลี่ยนกับแหล่งผลิตอื่น ๆ วิธีการผลิตจะเริ่มต้นตั้งแต่ การไถ หว่าน โดยเริ่มหว่านข้าวกันในช่วงเดือนหกซึ่งเป็นช่วงหน้าฝน และถึงขั้นเก็บเกี่ยวกันในช่วงเดือน 3 - 4 ของปีถัดไป ส่วนเครื่องมือที่ใช้ในการเก็บเกี่ยวนั้น จะแตกต่างจากเครื่องมือเก็บเกี่ยวของภาคอื่น ๆ คือ

⁴⁶ สงบ ส่งเมือง, การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2310 – 2444) (สงขลา : โครงการบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2523), หน้า 8.

⁴⁷ สงบ ส่งเมือง, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจภาคใต้," เศรษฐศาสตร์การเมือง (ตุลาคม 2529 – 2530) : 62.

* ฆาล หมายถึง เหล็กสำหรับใช้สวมส่วนหัวของคันไถ

จะใช้แกระ*ในการเก็บเกี่ยวโดยเก็บได้ที่ละรวง แล้วนำมารวมกันได้ 1 กำมือ เรียกว่า 1 เลียง⁴⁸ (1 เลียงหนัก ประมาณ 1 กิโลกรัม) นอกจากนี้ในการเก็บข้าวก็จะมีกรลงแขก⁴⁹ ซึ่งเป็นการขอความช่วยเหลือซึ่งกันและกันจากเครือญาติและชาวบ้านในละแวกเดียวกัน โดยไม่ต้องจ่ายค่าจ้างแต่อย่างใด

นอกจากการปลูกข้าวเป็นหลักแล้ว ราษฎรชาวหาดใหญ่แต่ละครอบครัวยังปลูกพืชผักอื่น ๆ อีกมากมาย เช่น มะพร้าว มะม่วง มะขาม มะไฟ หมาก พลู สะตอ ทุเรียน แตงกวา และผักสวนครัวอื่นอีกเล็ก ๆ น้อย ๆ ส่วนใหญ่ปลูกไว้เพื่อรับประทาน นอกจากนี้ก็มีการทำไร่ ซึ่งจากการสัมภาษณ์อรรด รักษ์วงศ์ ชาวบ้านท่าเคียน อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา อายุ 91 ปี ท่านได้เล่าว่า " สมัยก่อนแถวบ้านโคกเสม็ดชุนซึ่งพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่สูง ได้มีชาวบ้านเข้าไปถางป่าปลูกข้าวไร่ และปลูกข้าวโพด แตงกวา และพืชอื่น ๆ มากมายตรงบริเวณที่ตั้งสถานีตำรวจอำเภอหาดใหญ่ปัจจุบัน⁵⁰..."

ควบคู่กับการเพาะปลูกราษฎรในชุมชนหาดใหญ่ ยังทำการเลี้ยงสัตว์เพื่อไว้ใช้งานและเพื่อไว้บริโภคภายในครัวเรือน เช่น วัว ควาย เป็ด ไก่ ตลอดจน ช้าง สมัยก่อนมีการจับช้างมาฝึกหัดการใช้งานอย่างกว้างขวาง เกี่ยวกับการเลี้ยงช้างที่ชุมชนหาดใหญ่ จากที่ผู้เขียนได้ไป

* แกระ หมายถึง เครื่องมือชนิดหนึ่งสำหรับตัดรวงข้าวใช้ทางปักซี่ได้

⁴⁸ ศิริรินทร์ บุญโสธรสถิตย์, " ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชนบทภาคใต้ฝั่งตะวันออกภายหลังสนธิสัญญาบาวริง พ.ศ. 2398, " ใน รายงานการสัมมนาประวัติศาสตร์นครศรีธรรมราชครั้งที่ 2 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ และสังคมของนครศรีธรรมราช (กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2526), หน้า 239. , สัมภาษณ์อรรด รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี , สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 - 82 / 1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538.

⁴⁹ สัมภาษณ์ อรรด รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี , สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 - 82 / 1 ถ.พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538 , สัมภาษณ์ จำสิบเอกนุกูล มุณีสิทธิ์, อายุ 64 ปี สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 381 - 383 ถ. ศุภสารรังสรรค์ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 16 ตุลาคม 2542.

⁵⁰ สัมภาษณ์ อรรด รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี , สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 - 82 / 1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538.

สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย และอรรถ รักษ์วงศ์ ซึ่งคุณตาของท่านทั้งสองเป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบล ท่านได้กล่าวถึงการเลี้ยงช้างไว้ความว่า

ที่หาดใหญ่สมัยก่อนเลี้ยงช้างเยอะประมาณ 10 ตัวขึ้นไป ช้างที่นำมาเลี้ยงส่วนใหญ่เป็นช้างหลวงจากเมืองสงขลา โดยเลี้ยงที่บ้านหาดใหญ่และบ้านโคกเสม็ดชุน ซึ่งที่บ้านโคกเสม็ดชุนผู้ที่ทำหน้าที่เป็นพนักงานควาญช้างหลวงสมัยก่อนได้แก่ นายอนันต์ คชรัตน์ โดยมี นายวงษ์ ละคร บุตรเขยเป็นผู้ช่วย ส่วนอาหารที่นำมาให้ช้างกินนั้นก็ ได้แก่ ทางมะพร้าว อ้อย ใบไม้ โดยที่บ้านโคกเสม็ดชุนมี ต้นไม้จำนวนมาก⁵¹

สมัยนั้น ช้างที่เลี้ยงไว้ส่วนใหญ่ใช้เป็นพาหนะในการบรรทุกของจากหาดใหญ่ไปสงขลา และใช้เป็นพาหนะของข้าราชการจากสงขลามาตรวจราชการที่หาดใหญ่ นอกจากนี้เวลาเดินทางไกลก็ใช้ช้าง เช่น เดินทางไปไทรบุรี ส่วนสัตว์เลี้ยงอื่น ๆ ก็มี เช่น วัว ควาย เลี้ยงไว้ไถนา เลี้ยงกันตามบ้าน บ้านละ 4-5 ตัว ปล่อยให้หากินตามธรรมชาติ ตามทุ่งนา เนื่องจากสมัยก่อนพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นทุ่งนา

นอกจากนี้ก็มีการออกไปจับปลา ซึ่งเป็นอาหารหลักอีกชนิดหนึ่งของชาวบ้านที่หาดใหญ่ การหาปลาและสัตว์น้ำอื่น ๆ ค่อนข้างง่าย เพราะพื้นที่ส่วนใหญ่มีสภาพเป็นพรุ หนองน้ำ แต่ก็มีลำคลองบ้าง โดยเฉพาะ คลองวาด คลองเตย คลองเรียน และ คลองอู่ตะเภา ซึ่งสมัยก่อนอุดมสมบูรณ์ไปด้วยสัตว์น้ำนานาชนิด ทั้ง กุ้ง หอย ปู ปลา⁵²

⁵¹ สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81-82/1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538., สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ.หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538., "พลิกประวัติศาสตร์ หาดใหญ่ผ่านบันทึกความทรงจำ" พลับ ไชยวงศ์, โฟกัสสงขลา (23 - 29 สิงหาคม 2542):13.

⁵² สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538.

คลองต่าง ๆ ที่กล่าวมาบางแห่งก็สามารถใช้เป็นทั้งแหล่งน้ำทางด้านการเกษตรและการประมง อย่าง เช่น

คลองวาด เป็นคลองเล็ก ๆ ที่อยู่ทางทิศตะวันตกของบ้านโคกเสม็ดชุนและบ้านหาดใหญ่ ต้นน้ำเกิดจากเทือกเขานครศรีธรรมราช คลองเส้นนี้จะไหลไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือโดยไหลผ่านที่ราบลุ่มตำบลทุ่งตำเสา ตำบลฉลุง ตำบลท่าช้าง แล้วมาบรรจบกับคลองอู่ตะเภาที่บ้านควนลัง โดยมีความยาวประมาณ 37 กิโลเมตร⁵³ น้ำในคลองนี้ใช้สำหรับ ทำนา ทำสวน เท่าวัน

คลองเตย เป็นคลองที่อยู่ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านโคกเสม็ดชุนและบ้านหาดใหญ่ เป็นคลองเก่าแก่ที่สุดของชุมชนหาดใหญ่ มีต้นน้ำมาจากทางด้านตะวันออกไหลผ่านบ้านหาดใหญ่ แล้วไหลเข้าสู่ตำบลคลองแห ผ่านวัดคลองแหไหลลงสู่คลองอู่ตะเภาที่หน้าวัดนารังนก ตำบลแม่athom อำเภอหาดใหญ่⁵⁴ คลองเตยเป็นคลองที่มีความยาวและแคบเคียวไปมา น้ำในคลองนี้ใช้สำหรับทำนาทำสวนเช่นเดียวกับ คลองวาด⁵⁵

เกี่ยวกับสภาพของคลองเตย จากที่ได้สัมภาษณ์ผู้สูงอายุได้มีกรกล่าวถึงสภาพคลองเตยสมัยเมื่อประมาณ 80 ปีก่อนไว้ว่า สภาพของคลองเตยมีลักษณะเป็นคลองน้ำลึกและกว้างมาก ชาวบ้านมักจะใช้น้ำในคลองนี้ในการทำนาทำสวน นอกจากนี้ยังมีสัตว์น้ำนานาชนิด เช่น ปลาเต่า ตะพาน้ำ หอยโข่ง⁵⁶ และสัตว์น้ำชนิดอื่น ๆ อาศัยอยู่มากมาย ส่วนสองฝั่งคลองก็มีพันธุ์

⁵³ ภาวณี สวัสดิรักษ์, ผลกระทบของการพัฒนาพื้นที่สงขลา – หาดใหญ่ที่มีต่อตลาดแรงงานท้องถิ่น (วิทยานิพนธ์ปริญญาผังเมืองมหาบัณฑิต ภาควิชาผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523), หน้า 44., ปราโมทย์ ทัศนาศูวรรณ, “หาดใหญ่ – สงขลา 2518”, อนุสาร อ ส ท. 15 (12): กรกฎาคม 2518.

⁵⁴ กี่ จิระนคร, : “เรื่องน้ำขุ่นของเมืองหาดใหญ่”, ใน ขุนนิพัทธ์จินนคร (หาดใหญ่: โรงพิมพ์ไทนน่า, 2528), ไม่มีเลขหน้า. (เนื่องในโอกาสพิธีเปิดอนุสาวรีย์ท่านขุนนิพัทธ์จินนคร วันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2528).

⁵⁵ สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 – 82 / 1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2538.

⁵⁶ สัมภาษณ์ เจีย แยน จอง, (หลานชายขุนนิพัทธ์จินนคร), ผู้เชี่ยวชาญด้านจีนศึกษา, สัมภาษณ์ที่ สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2538.

ไม้ขนานชนิดทั้งไม้ยืนต้นและไม้ล้มลุกขึ้นเต็มไปหมด โดยเฉพาะต้นไผ่ป่าที่ขึ้นเรียงรายเป็นแนวทั้งสองฟากฝั่งคลอง⁵⁷ นอกจากนี้ใช้ทางด้านเกษตรแล้วคลองบางแห่งก็สามารถใช้เป็นทั้งแหล่งน้ำทางด้านเกษตรและการคมนาคม ติดต่อกับชุมชนภายนอกได้ เช่น คลองอุ้มตะเภา

คลองอุ้มตะเภา อยู่ทางทิศตะวันตกของบ้านโคกเสม็ดชุนและบ้านหาดใหญ่ เป็นคลองที่มีชื่อและใช้ประโยชน์มาช้านานโดยเฉพาะการเป็นเส้นทางการค้าทางน้ำ คลองอุ้มตะเภามีต้นน้ำเกิดจากเทือกเขาสนกธารคีรี ซึ่งเป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างประเทศไทยกับประเทศมาเลเซียที่ตำบลสำนักแก้ว อำเภอสะเดา จังหวัดสงขลา คลองอุ้มตะเภาเป็นคลองที่ไหลขึ้นไปทางทิศเหนือผ่านตำบลต่าง ๆ ในอำเภอสะเดา ไหลผ่านตำบลพะตง ทุ่งลาน บ้านพรุ ควนลัง หาดใหญ่ คลองแห บ้านหาร แม่หอม และคูเต่าโดยไหลไปออกทะเลสาบสงขลาที่บ้านคลองบางกล้า คลองอุ้มตะเภามีความยาวทั้งหมดประมาณ 90 กิโลเมตร⁵⁸ แต่หากนับระยะจากท่าหาดใหญ่ถึงทะเลสาบสงขลาที่มีความยาวประมาณ 20 กิโลเมตร คลองอุ้มตะเภาเป็นคลองที่มีความลึกโดยเฉลี่ยประมาณ 2 – 5 เมตร กว้างประมาณ 10 – 50 เมตร⁵⁹ คลองอุ้มตะเภาจึงนับได้ว่าเป็นคลองเพียงเส้นเดียวของหาดใหญ่ที่สามารถใช้สัญจรไปมากับชุมชนภายนอกได้ เนื่องจากสามารถไหลออกสู่ทะเลสาบสงขลาและไหลผ่านเข้าไปสู่เมืองไทรบุรีได้

เกี่ยวกับสภาพของคลองอุ้มตะเภาในอดีต มีกล่าวถึงไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง ชีวิตวิวัฒน์ ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ช่วงที่พระองค์เสด็จเมืองสงขลา ความว่า

⁵⁷ ธัญญา จันทนุภา, “หาดใหญ่ปี 2000 กับปัญหาอดีต ปัจจุบัน อนาคต ที่จะต้องรีบแก้ไข,” กรุงเทพธุรกิจภาคใต้ (3 มกราคม 2537) : 4., สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, 23 ตุลาคม 2538., สัมภาษณ์ หลวงตาพร้อม ถาวรเจริญ, อดีตพ่อค้าทางเรือในคลองอุ้มตะเภา, 21 พฤษภาคม 2543.

⁵⁸ ภาวณี สวัสดิรักษ์, ผลกระทบของการพัฒนาพื้นที่: สงขลา – หาดใหญ่ที่มีต่อตลาดแรงงานท้องถิ่น (วิทยานิพนธ์ปริญญาผังเมืองมหาบัณฑิต ภาควิชาผังเมือง บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523), หน้า 44.

⁵⁹ ณรงค์ ณ เชียงใหม่ กรรณิกา วิทยสุภากร, การประเมินผลภาวะคลองอุ้มตะเภา (สงขลา : หน่วยเวชศาสตร์ชุมชน คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, 2525), หน้า 2.

ที่ฝั่งตะวันออกท้ายเกาะยอทางตะวันตกเฉียงใต้ มีคลองแห่งหนึ่งชื่อคลองอุ้ตะเกา ปากคลองกว้าง ประมาณ ๔ วา น้ำลึกประมาณ ๒ ศอก ในคลอง ๒ ฟาก มี ต้นไม้เป็นชายเฟื้อย ต้นเหือกปลาหมอ ปรังไซ เป็นต้น ใน ลำคลองน้ำลึกประมาณ ๔ - ๖ ศอก คลองลดเลี้ยวไป ประมาณ ๑๐๐ เส้นเศษ .ตรงไปทางเหนือปลายน้ำตลอดถึง แดนเมืองไทรบุรี⁶⁰

นอกจากใช้ติดต่อกับชุมชนภายนอกได้แล้ว ยังเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญของชุมชนที่ชาวบ้าน ซึ่งอาศัยอยู่บริเวณสองฝั่งคลอง ได้อาศัยใช้ทางด้านเกษตรและหาสัตว์น้ำในคลองแห่งนี้มาช้านานตั้งแต่ครั้งอดีต

การผลิตของชุมชนขนาดใหญ่ นอกจากการประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมซึ่งต้องอาศัยน้ำเป็นหลักดังกล่าวแล้ว การประกอบอาชีพทางด้านหัตถกรรมในครัวเรือน ก็ถือเป็นอีกอาชีพหนึ่งที่ผู้คนในชุมชนสมัยก่อนทำกันแทบทุกครัวเรือน โดยเฉพาะการทอผ้า ผ้าที่ทอส่วนใหญ่เป็นผ้าฝ้ายและผ้าพื้นทอเอาไว้ใช้เองในครัวเรือน งานทอผ้าในอดีตเป็นงานของผู้หญิง ผู้หญิงต้องทอผ้าเป็นทุกคน ส่วนผู้ชายจะมีหน้าที่ทำสวน ทำนา ทำไร่⁶¹

หัตถกรรมในครัวเรือนบางชนิด เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา การต่อเรือ เป็นหัตถกรรมที่ไม่สามารถทำการผลิตได้ทุกครัวเรือน เนื่องจากการผลิตที่ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญโดยเฉพาะ ดังเช่น ที่บ้านคลองเรียน (วัดคลองเรียน) จะมีโรงเตาเผาอิฐของหลวงพ่อบาน ที่โรงเตาเผาอิฐแห่งนี้จะทำการผลิตอิฐหน้าวัวซึ่งเป็นอิฐที่ใช้สำหรับปูพื้น โรงเตาเผาอิฐของหลวงพ่อบานตั้งอยู่บริเวณปลักมดหนองซึ่งมีลักษณะเป็นบึงใหญ่แต่อยู่บนพื้นที่สูง เวลาหน้าฝนเกิดน้ำท่วมชาวบ้านมักจะพาสัตว์เลี้ยงต่าง ๆ หนีน้ำมาอาศัยอยู่ที่แห่งนี้เป็นประจำ นอกจากโรงเตาเผาอิฐแล้ว

⁶⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ชีวิวัฒน์ (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2504), หน้า 65.

⁶¹ สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 - 82 / 1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538 . , สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่ บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538.

การต่อเรือ ก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่หลวงพ่อบานและบรรดาลูกศิษย์วัดให้ความสนใจ ที่วัดคลองเรียน ถ้าหากพระภิกษุสามเณรรูปใดชอบในการต่อเรือหลวงพ่อบานก็จะแนะนำหลักวิธีการให้ เพราะสมัยก่อนนั้นชุมชนขนาดใหญ่เมื่อถึงหน้ามรสุมที่ทุ่งนาปรางจะมีน้ำไหลมาจากทางทิศตะวันออกและทางทิศใต้ ทำให้บริเวณทุ่งนาเกิดน้ำท่วมจนชาวบ้านต้องใช้เรือเก็บข้าว⁶² หรือแม้แต่กระทั่งเวลาไปยังที่ใดที่หนึ่งก็ต้องใช้เรือข้ามไปมาจึงทำให้เกิดเหตุการณ์การต่อเรือขึ้นมาเพื่อเป็นการสะดวกในการคมนาคมในยามหน้ามรสุม

จากที่กล่าวมาข้างต้น เห็นได้ว่าราษฎรชุมชนขนาดใหญ่ส่วนใหญ่ทำการผลิตเพื่อยังชีพ ไม่ว่าจะเป็นอาหาร เช่น ข้าว ปลา ผัก ผลไม้ หรือแม้กระทั่งเครื่องมือ เครื่องใช้บางอย่างเพื่อใช้ใน ชีวิตประจำวัน ถึงแม้ว่าราษฎรชาวขนาดใหญ่จะสามารถผลิตสิ่งของได้เกือบเพียงพอต่อการเลี้ยงตัว เองก็ตาม แต่ความจำเป็นในการบริโภคสิ่งของบางอย่างที่ไม่สามารถผลิตเองได้ เช่น เกลือ เครื่องปั้นดินเผาบางชนิด เครื่องใช้โลหะ ทำให้เกิดการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของ และสินค้าขึ้นมาบ้าง

2.2.2 การค้าขายแลกเปลี่ยน

การค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของ ของชุมชนขนาดใหญ่ช่วงก่อนการสร้างเส้นทางรถไฟสายใต้ เป็นการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ เนื่องจากการคมนาคมไม่ค่อยสะดวก ทั้งนี้เนื่องจากสภาพภูมิประเทศของขนาดใหญ่อยู่ห่างจากทะเลเข้าไปข้างในประมาณ 30 กิโลเมตร จึงเป็นเหตุทำให้เป็นอุปสรรคต่อการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ

การคมนาคมทางน้ำ ค่อนข้างลำบากทั้งนี้เนื่องจากสภาพภูมิประเทศของขนาดใหญ่ซึ่งอยู่ห่างจากทะเล ประกอบกับลำคลองที่ใช้ในการคมนาคมเป็นลำคลองสายสั้น ๆ ไม่เหมาะที่จะใช้คมนาคมติดต่อไปมา เช่น คลองเตยและคลองวาด ส่วนคลองที่เหมาะสมสำหรับการคมนาคม มีอยู่เพียงคลองเดียว คือ คลองอู่ตะเภา เนื่องจากเป็นคลองที่สามารถออกสู่ทะเลสาบสงขลาได้ ดังที่เคยกล่าวไว้ข้างต้น คลองอู่ตะเภา จึงนับได้ว่าเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำเพียงเส้นเดียวของขนาดใหญ่ ที่สามารถใช้ติดต่อได้ทั้งภายในท้องถิ่นและกับต่างเมือง โดยเห็นได้จากในอดีต

⁶² พลับ ไชยวงศ์, "ประวัติวัดคลองเรียนโดยสังเขป," (ม.ป.ท., 2536), ไม่มีเลขหน้า. (พิมพ์ดีด), สัมภาษณ์จำสิบเอกนุกูล มุณีสัทธ, สมาชิกสภาเทศบาลนครหาดใหญ่และประธานหอการค้าอำเภอหาดใหญ่, 16 ตุลาคม 2542.

เวลาที่มีการติดต่อภายในท้องถิ่นซึ่งสามารถใช้ได้ทั้งทางน้ำและทางบก ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่บริเวณริมคลองอุตะเภาก็จะใช้การเดินทางโดยทางเรือเป็นหลัก เช่น การเดินทางไป ทำข้าง บ้านหาร แม่ทอม คูเต่า และสงขลา โดยเรือที่ใช้ส่วนใหญ่มักจะเป็นเรือพายและเรือแจว

ดังนั้นเมื่อมีการจัดตลาดนัดขึ้นมา ชาวบ้านจึงเลือกใช้สถานที่บริเวณริมคลองอุตะเภานี้ ซึ่งเป็น ท่าจอดเรือ อยู่ใกล้กับที่ว่าการอำเภอเรียกกันว่า ท่าหาดใหญ่ ตลาดหน้าอำเภอ หรือที่บางคนเรียกว่า "... ทำเนียบ⁶³ ..." โดยจะมีตลาดนัดทุกวันอาทิตย์ และเมื่อถึงวันอาทิตย์ บริเวณแห่งนี้จะมีทั้งเรือแจวเรือพาย เรือรับจ้าง และเรือของพ่อค้าประชาชนจากที่ต่าง ๆ "...จอดเต็มไปหมด⁶⁴ ..."

ที่ตลาดนัดจะมีเรือจ้างข้ามฝากไว้บริการประชาชนค่าเรือเที่ยวละ 1 สตางค์ โดยมีผู้สัมปทานผูกขาด คือ นายลิ้ม กับนางเที่ยง ต้องสัมปทานจากอำเภอปีต่อปี ส่วนเรือที่ใช้ในการข้ามฝากถ้าหากเป็นช่วงหน้าแล้งน้ำแห้งก็จะใช้ เรือถ่อ เรือพาย แต่ถ้าเป็นช่วงที่น้ำมาก อย่างเดือน 10-11 ก็ใช้เรือแจว⁶⁵

เมื่อถึงวันอาทิตย์พ่อค้าและชาวบ้านจะนำสิ่งของที่ตนมีอยู่มาแลกเปลี่ยนกันที่ตลาดนัดแห่งนี้ เช่น ข้าวสาร น้ำตาลโตนดชนิดเหลว ชนิดแฉ่น น้ำส้มโตนด จากมืองหลังคา หม้อ ไห และของทะเลอย่าง กุ้ง ปลา กะปิ และเกลือ เป็นต้น

พ่อค้าจะมาจากหลายพื้นที่ตั้งแต่ บ้านปากกรอ สทิงพระ สงขลา ไปจนถึง ปากพะยูน หรือระโนด โดยพ่อค้าเหล่านี้จะบรรทุกสินค้าใส่เรือแจว ล่องมาในทะเลสาบสงขลาผ่านเกาะยอ แล้วเข้าคลองอุตะเภาน้ำผ่าน คูเต่า แม่ทอม บ้านหาร ทำข้าง คลองแห แล้วเข้ามาจอดที่ท่า

⁶³ อรรถ รัชชวงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81- 82 / 1 ถ. พลพิชัย

อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 22 ตุลาคม พ.ศ. 2538

⁶⁴ สัมภาษณ์ พระครูปัญญาภิรมณ์, เจ้าอาวาสวัดคลองเรียน, สัมภาษณ์ที่วัดคลองเรียน, เมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2538 .

⁶⁵ สัมภาษณ์ ชรัตน์ ภิระวานิช, อายุ 71 ปี, อดีตเทศมนตรีเทศบาลนครหาดใหญ่, สัมภาษณ์ที่ บ้านเลขที่ 36 ถ.เพชรเกษม อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2544., สัมภาษณ์ เจริญ บุณวรรณโณ, อายุ 74 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้าน บ้านหาดใหญ่ใน, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 38 ซ.เพชรเกษม 27 ถ. เพชรเกษม อ. หาดใหญ่ จ.สงขลา.

หาดใหญ่ เรือแจวที่พ่อค้าใช้บรรทุกสินค้ามาขายส่วนใหญ่จะเป็นเรือแจวสองดอก* บางลำก็เป็นเรือแจวสามดอก โดยมีคนแจวทั้งหัวและท้ายเรืออย่างละคน ส่วนระยะเวลาที่ใช้ในการเดินทาง "...ไปกลับก็ใช้เวลาประมาณ 2 วัน"⁶⁶ .." พ่อค้าที่นำของมาขายส่วนใหญ่จะมาตั้งแต่ตอนกลางคืน เมื่อขายสินค้าหมดตอนเย็นก็กลับ

สินค้าที่พ่อค้านำมาขาย เช่น เกลือ ซึ่งถือเป็นของประจำครัวที่ขาดไม่ได้ เนื่องจากทุกครัวเรือนมีความจำเป็นต้องใช้เกลือในการถนอมอาหาร⁶⁷ โดยเกลือเป็นสินค้าที่พ่อค้านำมาจากปัตตานีอีกทอดหนึ่ง เนื่องจากปัตตานีเป็นจังหวัดเดียวในภาคใต้ที่สามารถผลิตเกลือได้เอง⁶⁸ และทำเป็นสินค้าจำหน่ายมาตั้งแต่สมัยอยุธยา การทำนาเกลือของชาวปัตตานียังคงได้รับการสืบทอดโดยการยึดเป็นอาชีพของชาวบ้านตำบลตันหยงลูโละ ในเขตท้องที่อำเภอเมืองปัตตานี⁶⁹ นอกจากเกลือ แล้วสินค้าอย่างอื่นก็มี เช่น กะปิ ปลาเค็ม ปลาแห้ง น้ำผึ้ง หม้อดิน ถ้วยชาม เครื่องปั้นดินเผาต่าง ๆ กระเบื้องมุงหลังคา โอ่ง อ่าง พระเนียง** สินค้าเหล่านี้เป็นสินค้าที่มาจาก

* ดอก ในที่นี้เป็นลักษณะนามที่ใช้เรียก ใบพายของเรือแจว เช่น เรือแจว 1 ใบพาย ก็เรียกว่า เรือแจว 1 ดอก เรือแจว 2 ใบพาย ก็เรียกว่า เรือแจว 2 ดอก เหล่านี้เป็นต้น

⁶⁶ สัมภาษณ์ หลวงตาพร้อม ถาวรเจริญ, อายุ 81 ปี, อดีตเคยค้าขายทางเรือ, สัมภาษณ์ที่วัดอู่ตะเภา, หมู่ที่ 8 ต. คูเต่า อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

⁶⁷ สัมภาษณ์ กระจ่าง จันทราช, อายุ 65 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 15 ถ.กระจ่างอุทิศ อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม 2543, สัมภาษณ์ หลวงตาพร้อม ถาวรเจริญ, อายุ 81 ปี, อดีตเคยค้าขายทางเรือ, สัมภาษณ์ที่วัดอู่ตะเภา, หมู่ที่ 8 ต. คูเต่า อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2543.

⁶⁸ อนันต์ วัฒนานิก. ประวัติเมืองลังกาสุกะ-เมืองปัตตานี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513), หน้า 13.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 14 .

** พระเนียง หมายถึง ภาชนะปั้นดินเผาชนิดหนึ่งปากกว้าง

บางโหนด ทำนางหอม เกาะยอ⁷⁰ ส่วนพวกเพลิง* กะละออม** หม้อดินเผา นำมาจาก บ่อदान บ่อโต ชิงโค บางเขียด ทำสะอ้าน ทำอิฐ และตะกิงหม้อ⁷¹ โดยพื้นที่ต่าง ๆ ที่กล่าวมาเป็นแหล่งผลิตเครื่องปั้นดินเผาที่สำคัญของจังหวัดสงขลา⁷²

การค้าขายแลกเปลี่ยนของชุมชนขนาดใหญ่ นอกจากพ่อค้าทางเรือนำสินค้ามาจำหน่ายแล้วชาวบ้านที่อยู่ลึกเข้าไปในบริเวณท้องถื่นใกล้เคียง ก็นำสินค้าบางชนิดที่เหลือจากบริโภคภายในครัวเรือนออกมาจำหน่ายยังตลาดนัดแห่งนี้ด้วย อย่างเช่น ที่บ้านคลองหะ บ้านกลาง หูแร่ คลองหอยไทรง มีการปลูกหมากมาก ดังนั้นเมื่อเหลือกินเหลือใช้เวลาที่ชาวบ้านมาจ่ายตลาดจึงนำหมาก มะพร้าว มาขาย หรือบางครั้งพ่อค้าจากต่างถิ่นส่วนใหญ่จะเป็นฝ่ายมารับซื้อหมากไปขายต่อ แต่มีบางคนถึงกับขึ้นมาซื้อถึงหมู่บ้าน อย่างเช่น ที่บ้านคลองหะ เนื่องจากราคาถูกกว่าซื้อขายกันที่ตลาดนัด⁷³ หมากที่ซื้อขายกันส่วนใหญ่พ่อค้าจะเอาไปทำหมากแช่และหมากแห้งเก็บ

⁷⁰ สัมภาษณ์ สมพิศ ธรรมโชติ, อายุ 78 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 62 ถ. พลพิชัย อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2544., สัมภาษณ์ ชรัตน์ ภิระวานิช, อายุ 71 ปี, อดีตเทศมนตรี เทศบาลนครหาดใหญ่, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 36 ถ. เพชรเกษม อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 29 มกราคม พ.ศ. 2544.

* เผล้ง หมายถึง หม้อดินขนาดใหญ่ใช้สำหรับใส่น้ำหรือข้าวสาร

** กะละออม หมายถึง หม้อดินสำหรับต้มน้ำหรือต้มยาสมุนไพร

⁷¹ สงบ ส่งเมือง, การพัฒนาหัวเมืองสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2310-2444) (สงขลา : โครงการบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา, 2523), หน้า 189., สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81-82/1 ถ. พลพิชัย อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2538., สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ.พลพิชัย อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2538,

⁷² สุภาค อินทองคง, "กระเบื้องดินเผาเมืองสงขลา", ใน อนุสรณีย์ สุชาติ รัตนปราการ ทายาทตระกูลรัตนปราการร่วมกับสถาบันทักษิณคดีศึกษาจัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสุชาติ รัตนปราการ 28 มีนาคม 2528.

⁷³ สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538.

ไว้เนื่องจากหมากออกผลไม่ตลอดทั้งปี พ่อค้าจึงต้องซื้อมาทำหมากแห้งเก็บเอาไว้ เพื่อรอขายต่อให้กับพ่อค้าชาวจีน ส่งจำหน่ายไปต่างประเทศ โดยเฉพาะส่งทางเรือไปขายที่สิงคโปร์⁷⁴ หมากที่ส่งไปนี้ส่วนใหญ่จะนำไปใช้ทำสี ใช้ประกอบยา และใช้กิน⁷⁵ และจากที่ได้ทำการสัมภาษณ์ผู้สูงอายุบางท่านกล่าวว่า "...เหตุที่ชาวบ้านปลูกหมากจำนวนมากนั้น เนื่องจากมีคนรับซื้อส่งไปขายยังมลายูเอาไปทำเป็นสีย้อมผ้า"⁷⁶ ..."

โชติ อินทะสระโร ได้กล่าวถึงประเด็นดังกล่าวว่า

สมัยก่อนที่หมู่บ้านกลาง เวลาชาวบ้านไปตลาดนัดวันอาทิตย์จะเอาหมากไปขายด้วย โดยคนหนึ่งจะเอาไปประมาณ 100 – 200 ลูก เนื่องจากที่หมู่บ้านแห่งนี้ปลูกหมากเยอะ ..สมัยก่อนชาวบ้านเขาปลูกกันอย่างต่ำคนละ 10 ต้นขึ้นไปอย่างเช่นที่บ้านลุง สมัยก่อนปลูกประมาณ 60 ต้นเห็นจะได้ นอกจากปลูกหมากแล้วลุงยังปลูก มะพร้าว กล้วยเต็มไปหมด สมัยก่อนหมากเขาขายกันร้อยละ 1 – 2 สตางค์⁷⁷.

⁷⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ถ.สบ. 2. 4 / 10 – 12 แถบบันทึกเสียงส่วนบุคคลนายฉัตรทิพย์ นาถสุภา สัมภาษณ์ นายสุชาติ รัตนปราการ, อายุ 71 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 63 ถนนครโน ต. ป่อตอง อ. เมือง จ.สงขลา เมื่อวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2523

⁷⁵ อุดม หนูทอง, "หมาก", ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคใต้ เล่ม 17 (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสยามเพรสแมเนจเม้นท์ จำกัด, 2542), หน้า 8391.

⁷⁶ สัมภาษณ์ สุทิน ดังแก้ว, อายุ 76 ปี, อาชีพทำสวนยาง, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 หมู่ที่ 1 หมู่บ้านใหม่, ต. ปริก อ. สะเดา จ. สงขลา เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2543., สัมภาษณ์ แพ อินทรรัตน์, อายุ 73 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 42 หมู่ที่ 1 ต. พังลา อ. สะเดา จ. สงขลา เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2543.

⁷⁷ สัมภาษณ์โชติ อินทะสระโร, อายุ 81 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านกลาง, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 89 ถ. สาลี่ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 30 มกราคม พ.ศ. 2544.

สำหรับราคามะพร้าว จากการสัมภาษณ์ แพ อินทร์ดี ท่านกล่าวว่า “...สำหรับราคามะพร้าวสมัยก่อนเขาจะขายกันเป็นลูก ๆ ละ 1 สตางค์⁷⁸...”

นอกจากสินค้าต่าง ๆ ที่กล่าวมา ยังมีผู้นำสินค้าประเภทของป่า กล้วย ผัก ผลไม้ ชัน น้ำมันยาง ฯลฯ มาจากที่ไกล ๆ เช่น วังพา คลองหอยโข่ง นาหม่อม⁷⁹ มาขายที่ตลาดนัดแห่งนี้ด้วย และจากการสัมภาษณ์ เริ่ม บุณวรรณโณ ซึ่งปู่และพ่อได้เล่าให้ท่านฟังว่า “...ในคืนวันเสาร์ชาวบ้านก็จะมาถึงตลาดนัดแล้ว คือ จะมานอนค้างคืนที่ศาลาตรงหน้าบ้านของลุง เขาเรียกกันว่า ศาลาลุงทอง พอตอนเช้าก็ข้ามฟากไปขายของที่ตลาดนัด⁸⁰...”

การติดต่อของชุมชนขนาดใหญ่ นอกจากติดต่อค้าขายทางน้ำ ดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีการติดต่อทางบกกับเมืองต่าง ๆ ด้วย ถึงแม้ว่าการคมนาคมทางบกสมัยนั้นส่วนใหญ่ยังไม่สะดวก กล่าวคือ สภาพการคมนาคมทางบกส่วนใหญ่เป็นแบบเดียวกับเส้นทางคมนาคมทางบกโดยทั่วไปในภาคใต้สมัยนั้น คือ เส้นทางคมนาคมส่วนใหญ่เป็นทางเกวียนหรือทางเดินเท้าแคบ ๆ ตามธรรมชาติมากกว่าที่จะเป็นถนนหนทาง ส่วนพาหนะที่ใช้ถ้าหากเป็นพวกข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ หรือผู้มีฐานะ ก็จะมีการใช้ ช้าง ม้า เกวียนเทียมโค เป็นพาหนะ แต่สำหรับชาวบ้านทั่วไป ก็จะใช้การเดินเท้าเป็นหลัก⁸¹ ซึ่งทำให้เกิดอุปสรรคต่อการเดินทางเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะการเดินทางในช่วงหน้าฝนเส้นทางตามธรรมชาติเหล่านี้จะกลายเป็นโคลนตมมีร่องลึกตามรอยล้อเกวียนเป็นหลุมเป็นบ่อ หรือไม่ก็ต้องประสบกับภาวะปัญหาน้ำท่วมทางจนทำให้ไม่สะดวกในการเดินทาง ดังเช่น การประสบกับปัญหาน้ำท่วมทางสายสงขลา – ไทรบุรี ดังปรากฏใน

⁷⁸ สัมภาษณ์ แพ อินทร์ดี, อายุ 73 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 42 หมู่ที่ 1 ต. พังลา อ. สะเดา จ. สงขลา เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2543.

⁷⁹ สัมภาษณ์ แอล้ม แสนพิพัฒน์ 17 ตุลาคม 2542.

⁸⁰ สัมภาษณ์ เริ่ม บุณวรรณโณ, อายุ 74 ปี, อดีตผู้ใหญ่บ้าน บ้านหาดใหญ่ใน, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 38 ซ. เพชรเกษม 27 ถ. เพชรเกษม อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2543 .

⁸¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพมหานคร : หน่วยงานพิเศษ กรมการฝึกหัดครู, 2520), หน้า 35.

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในคราวที่พระองค์เสด็จประพาสแหลมมลายูตั้งข้อความว่า

อนึ่งพระยาสุนทรานุรักษ์ ออกมาคอยรับอยู่ที่เมือง
 ไทร 20 วัน มาแล้วได้พูดจาโต้ถามเรื่องหนทางในระหว่าง
 เมืองไทรกับเมืองสงขลา พระยาสุนทรว่าทางในเมืองแขวง
 เมืองสงขลา น้ำท่วมมากกว่าข้างแขวงเมืองไทร บางตอนถึง
 หกศอกเจ็ดศอก ทางเดินที่ตัดไปนั้นประสงค์แต่จะให้ตรง
 อย่างเดียวถูกพุดำประมาณสี่ร้อยเส้น ตะพานต้องข้าม
 น้ำอยู่เดี๋ยวนี้ถึง 70 ตะพานกว่า ตะพานที่ทำนี้ก็ชั่วเป็นแต่
 ตะพานรับเสด็จ พอฤดูน้ำน้ำมาก็พังหมดใช้แต่เป็นทางข้าง
 เดิรต้องลุยน้ำ ถ้าจะคิดจัดให้เป็นทางเกวียนเดิรไปมาได้
 เสมอ ในแขวงสงขลาจะต้องตัดทางใหม่ย้อนตอนที่ลงพุด
 ให้ขึ้นไปชายเขา ซึ่งเป็นทางเดิรเล็กมีอยู่แล้วล้อมออกไป
 ประมาณร้อยเส้นและจัดให้มีคนรักษาให้ดีอยู่เสมอ ก็
 เป็นประโยชน์ด้วยกันทั้งสองเมือง⁸²

การคมนาคมทางบก แม้ว่าจะมีอุปสรรคมากมายดังที่กล่าวมาก็ตาม แต่ก็ได้เข้ามามีบทบาทและมีส่วนช่วยในบางพื้นที่ที่การคมนาคมทางน้ำไม่สะดวก ดังเช่น หาดใหญ่ เป็นต้น การคมนาคมทางบกของหาดใหญ่ที่ใช้ติดต่อทั้งภายในท้องถิ่นและต่างเมืองก่อนที่ทางรถไฟสายใต้จะผ่านมาถึงก็มี เช่น ติดต่อกับสงขลา ไทรบุรี นครศรีธรรมราช และกรุงเทพฯ พาหนะส่วนใหญ่ที่ใช้ในการคมนาคมสมัยนั้นก็มี ช้าง เกวียนเทียมโค และ การเดินเท้า ซึ่งถือกันว่าเป็นสิ่งที่สะดวกที่สุดในขณะนั้น เนื่องจากในขณะนั้นสภาพภูมิประเทศส่วนใหญ่ของหาดใหญ่ยังเต็มไปด้วยป่าและที่รกร้างว่างเปล่าไม่มีถนนหนทางที่จะใช้ในการคมนาคม ถนนหนทางที่มีส่วนใหญ่ก็เป็นแต่เพียง

⁸² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูเมื่อรัตนโกสินทรศก 108.109.117.120 รวม 4 คราว (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2468), หน้า 172.

ทางเดินแคบ ๆ หรือไม่ก็เป็นแค่ทางเกวียนเท่านั้น ดังเช่น หากจะเดินทางไปสงขลาก็ต้องอาศัย การเดินเท้า หรือหากมีของก็ใช้เกวียน หรือบางคนที่มีฐานะก็จะใช้ช้าง⁸³

สำหรับเส้นทางที่ใช้ในการคมนาคมสมัยก่อนก็คือ เส้นทางถนนสายสงขลา – ไทรบุรี* ส่วนใหญ่ แล้วจะไปเยี่ยมญาติไปติดต่อราชการหรือไม่ก็ไปทำธุระต่าง ๆ การเดินทางไปสงขลา สมัยก่อนต้องใช้เวลาไปกลับอย่างน้อยก็ใช้เวลาประมาณ 2 วัน ดังนั้นผู้ที่เดินทางสมัยก่อนต้อง เตรียมเสบียงอาหารเพื่อนำไปหุงกินกลางทางด้วยซึ่งส่วนใหญ่แล้วมักพกค้ำบริเวณบ้านควนหิน หรือไม่ก็บริเวณบ้านบางดาน ดังปรากฏหลักฐาน คือ จะมีศาลาที่พักคนเดินทาง เรียกกันว่า “...ศาลาดั้นขาม⁸⁴...”

นอกจากการติดต่อกับสงขลาแล้วก็มีการติดต่อกับเมืองไทรบุรี ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการติดต่อเพื่อการค้าโดยเฉพาะการค้าโค กระบือ ซึ่งเส้นทางสายนี้จะผ่านเข้าไปยังพะตง พังลา บ้าน ปริก สะเดา แล้วเข้าสู่ไทรบุรี⁸⁵ ทางด้านนอก สมัยก่อนชาวบ้านจะใช้เส้นทางด้านนอกเป็นหลัก

⁸³ สัมภาษณ์ กี่ จิระนคร, อายุ 78 ปี, อดีตประธานสภาเทศบาลนครหาดใหญ่, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 79/17 ถ. ธรรมนูญวิติ อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2538.

* เส้นทางสายสงขลา – ไทรบุรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (บุญสังข์) จัดสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2405 เพื่อเป็นทางหลวงจากสงขลาไปต่อ พรหมแดนเมืองไทรบุรี โดยทรงพระราชทานเงินส่วยเมืองสงขลาให้ 4 ปี และให้พระยาไทรบุรี (อาหมัด) คือเจ้าพระยาฤทธิสงครามทำต่อไปในแขวงเมืองไทรบุรี โดยพระราชทานเงินอากรรังนก เมืองสตูล 15,000 เหรียญ เส้นทางสายนี้เป็นถนนสายแรกที่ข้ามคาบสมุทรมาหยุดตอนกลาง เส้นทางสาย สงขลา – ไทรบุรีผ่านหาดใหญ่บริเวณบ้านคลองเรียน และบริเวณสามแยกคอกหงส์ในปัจจุบัน

⁸⁴ สัมภาษณ์ เลียน ศิริชัย, อายุ 83 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538, สัมภาษณ์ อรรถ รักษ์วงศ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 – 82/1 ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538

⁸⁵ สถาบันทักษิณคดีศึกษา, สารานุกรมวัฒนธรรมภาคใต้ พ.ศ. 2529 เล่ม 10. (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2529), หน้า 4071.

เวลาไปเมืองไทรบุรี อย่างเวลาไปรับเครื่องราชบรรณาการจากเมืองไทรบุรีก็จะใช้เส้นทางเส้นนี้⁸⁶ นอกจากนี้เส้นทางสายนี้ยังเป็นเส้นทางที่ทั้ง ชาวไทย ชาวไทรบุรี และมลายู ใช้เป็นเส้นทางซื้อขาย โค กระบือ โดยสมัยก่อนชาวไทรบุรีได้เข้ามาซื้อ โค กระบือ ยังชุมชน หาดใหญ่ แขวงหัวเมืองสงขลา พัทลุง และนครศรีธรรมราช เป็นจำนวนมาก ปีหนึ่ง นับเป็นพัน ๆ ตัว⁸⁷

เส้นทางสายสงขลา - ไทรบุรีช่วงที่ผ่านหาดใหญ่ นอกจากเป็นเส้นทางที่ชาวมลายูใช้เป็นเส้นทางเข้ามาซื้อโคกระบือแล้ว เส้นทางสายดังกล่าวยังมีความสำคัญกว่านั้นกล่าวคือ เป็นเส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใช้ในการเสด็จพระราชดำเนินผ่าน หลังจากเสด็จกลับจากประพาสอินเดียทางเรือมาขึ้นฝั่งที่เมืองไทรบุรี ในปี พ.ศ. 2411 แล้วเสด็จมาตามสถลมารค สายสงขลา - ไทรบุรี เพื่อมาลงเรือเก๋งที่ท่าหาดใหญ่ไปขึ้นเรือพระที่นั่งบางกอกที่สงขลา ดังข้อความ

ณ วัน ๕๔ ค่ำ เวลา ๕ โมงเช้าถึงที่ทอดหน้าปากอ่าวเมืองไทรบุรี เวลาเช้า ๕ โมง เสด็จจากเรือพระที่นั่งพร้อมด้วยข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย ทรงเรือใบตกรรเชียงขึ้นไปตามลำน้ำเมืองไทร เวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงท่าที่ขึ้น เสด็จทรงรถขึ้นไปตามทางสถลมารค เวลาย่ำค่ำแล้วรถพระที่นั่งถึงที่ประทับตึกใหญ่บนยอดเขา (อะนะบุเก็จ) เมืองไทรบุรี ...ณ. วัน ๒๕ ค่ำเวลาย่ำรุ่งแล้ว เสด็จขึ้นทรงม้าพระที่นั่งมาตามระยะทางสถลมารค เวลาเช้า ๕ โมงเศษถึงพลับพลาที่ประทับร้อนเข้าในเมืองสงขลา เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ เสด็จขึ้นทรงม้ามาตามระยะทาง เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ถึงพลับพลาที่ประทับแรมหาดใหญ่

⁸⁶ สัมภาษณ์ สุทิน ดังแก้ว, อายุ 76 ปี, อาชีพทำสวนยาง, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 82 หมู่ที่ 1 หมู่บ้านใหม่ ต. ปริก อ. สะเดา จ. สงขลา เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม พ.ศ. 2543.

⁸⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม. 47/17 เอกสารกรมราช เลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย "เรื่องผลประโยชน์และจัดการต่าง ๆ ในเมืองสงขลา, พัทลุง, และนคร (16 เมษายน - 20 ตุลาคม 115)".

รุ่งขึ้น ณ วัน ๓๙ ๕ ค่ำ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ เสด็จ
พระราชดำเนินจากที่ประทับแรมหาดทรายใหญ่ ทรงเรือ
พระที่นั่งแก่งมาตามชลมารค เวลาเที่ยงถึงพลับพลาที่
ประทับร้อนเกาะยอ เสวยเวลากลางวันแล้ว เสด็จพระ
ราชดำเนินไปตามทางชลมารค ทอดพระเนตรพวงจัน
ปั้นหม้อแล้ว เวลาบ่ายโมงเศษเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง
แก่งมาตามทางชลมารค เวลาบ่าย ๕ โมงเศษถึงพลับ

พลาที่ประทับแรมแหลมทราย

รุ่งขึ้น ณ วัน ๔๐ ๕ ค่ำ เวลาเช้าโมง ๑ เสด็จจาก
พลับพลาที่ประทับแรมแหลมทรายเมืองสงขลา ทรงเรือ
พระที่นั่งกรรเชียงออกมาตามชลมารค เวลาเช้า ๓ โมง
เศษ ถึงเรือพระที่นั่งบางกอก⁸⁸

การคมนาคมติดต่อทางบกระหว่างหาดใหญ่กับต่างเมือง นอกจากการติดต่อกับสงขลา
และไทรบุรีดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีการติดต่อกับกรุงเทพโดยการติดต่อในสมัยก่อนใช้เวลาในการ
เดินทางเป็นแรมเดือนทีเดียว การติดต่อระหว่างหาดใหญ่กับกรุงเทพจากการสัมภาษณ์ อรรถ
รักษวงษ์ ซึ่งเคยเรียนหนังสือที่วัดคลองเรียน และเป็นนักเรียนคนแรกที่ได้มีโอกาสติดตามรองเจ้า
อาวาสวัดคลองเรียนไปเรียนหนังสือที่โรงเรียนเบญจมราชูทิศ จังหวัดนครศรีธรรมราช ท่านกล่าว
ว่า

สมัยก่อนท่านเคยเห็นหลวงพ่อบาน ปญญามโน
เจ้าอาวาสวัดคลองเรียนซึ่งถูกกรมการศาสนาเรียกตัวเข้า
กรุงเทพด้วยเรื่องเกี่ยวกับการหม้อจิวร การเดินทางของ
หลวงพ่อบานสมัยนั้นท่านได้เดินไปตามป่าซึ่งในขณะนั้น
กำลังมีการก่อสร้างทางรถไฟสายใต้เพียงบางช่วงเท่านั้น⁸⁹

⁸⁸ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในรัชกาลที่
5 ปีมะโรง พ.ศ. 2411 – ปีระกา พ.ศ. 2416 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2516), หน้า 111
- 112 .

⁸⁹ สัมภาษณ์อรรถ รักษวงษ์, อายุ 91 ปี, สัมภาษณ์ที่บ้านเลขที่ 81 - 82 / 1
ถ. พลพิชัย อ. หาดใหญ่ จ. สงขลา เมื่อวันที่ 13 สิงหาคม 2538.

ส่วนการติดต่อระหว่างหาดใหญ่กับนครศรีธรรมราชปรากฏอยู่ในบันทึกของ พลับ ไชยวงศ์ ลูกศิษย์วัดคลองเรียนอีกท่านหนึ่ง ซึ่งได้บันทึกเกี่ยวกับ ประวัติวัดคลองเรียน ได้กล่าวถึงการเดินทางจากอำเภอเหนือไปนครศรีธรรมราชของ พระภิกษุ ทั้ง ปุณฺณมโม รองเจ้าอาวาสวัดคลองเรียน เพื่อติดต่อขอครูมาทำการฝึกสอนที่โรงเรียนประถมศึกษาวัดคลองเรียนซึ่งเป็นโรงเรียนประถมศึกษาแห่งแรกของอำเภอเหนือซึ่งในช่วงเวลานั้นเป็นช่วงที่เริ่มการก่อสร้างทางรถไฟแต่ยังไม่แล้วเสร็จตลอดสาย ความว่า

สมัยนั้นการติดต่อไปมาระหว่างอำเภอเหนือกับจังหวัดนครศรีธรรมราชหนทางไป-มา ลำบาก ต้องนอนค้างคืนตามระยะทาง ถ้าไปรถยนต์ไม่มีทางที่จะไปได้ นอกจากเดินเท้าเปล่าผ่านจังหวัดพัทลุง หรือเดินตามทางริมทะเลสาบสงขลาไปพักที่วัดศาลามีชัย เข้าเขตอำเภอเมืองนครศรีธรรมราช หรือไปพักที่วัดในเมือง หรือไปทางเรือใบหรือเรือแจวโดยเลียบทะเลสาบสงขลาไปเข้าเขตปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราชตัดเข้าคลองป่าเหล่า ไปพักที่วัดท้าวโคตรใกล้กับวัดหน้าพระบรมธาตุ⁹⁰

⁹⁰ พลับ ไชยวงศ์, ประวัติวัดคลองเรียนเพื่อทบทวนความทรงจำ (ม.ป.ท.,ม.ป.ป., 2536), หน้า 3.(พิมพ์ดีด)

จากที่กล่าวมา เกี่ยวกับสภาพเศรษฐกิจของชุมชนขนาดใหญ่ก่อนการสร้างทางรถไฟสายใต้ จะเห็นได้ว่าสภาพเศรษฐกิจของขนาดใหญ่ในช่วงดังกล่าวยังเป็นแบบพอยังชีพโดยมีการปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ ตลอดจนทำหัตถกรรมบางอย่างเพื่อใช้บริโภคภายในครัวเรือนส่วนการค้าขายแลกเปลี่ยน สิ่งของนั้นมีอยู่บ้าง แต่จะมีปริมาณจำกัดเพียงสินค้าไม่กี่ชนิดที่จำเป็นและไม่สามารถผลิตได้เอง ซึ่งต่างจากเมืองสงขลาในช่วงดังกล่าว สงขลาเป็นเมืองใหญ่ เป็นสังคมที่หลากหลายไปด้วยผู้คน 3 กลุ่มวัฒนธรรม คือ ไทย แขก จีน ดังนั้นผู้ผลิตสินค้าจึงมีทั้ง คนไทย แขก จีน⁹¹ นอกจากนี้ สงขลายังเป็นเมืองที่มีอาณาเขตที่ตั้ง เหมาะที่จะเป็นเมืองท่าค้าขายทางทะเลตั้งแต่สมัยโบราณ กล่าวคือ

ประการแรก สงขลามีสภาพเมืองเป็นเมืองท่า โดยเฉพาะบริเวณชายฝั่งด้านเขานกรำ ซึ่งเป็นบริเวณที่ติดต่อกับหัวเขาแดงสามารถใช้เดินเรือได้สะดวก เนื่องจากริมหาดด้านนี้มีลักษณะ เป็นร่องน้ำลึกทำให้สะดวกสำหรับการเดินเรือ⁹²

ประการที่สอง ตำแหน่งที่ตั้งของเมือง จัดได้ว่าเป็นศูนย์กลางที่สามารถติดต่อกับ ประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงได้สะดวก เนื่องจากสงขลาอยู่ไม่ไกลจากปัตตานี ซึ่งสมัยก่อนปัตตานี จัดได้ว่าเป็นเมืองศูนย์กลางการค้าระหว่างประเทศอีกเมืองหนึ่งของภาคใต้ กล่าวคือ อาณาเขต ของเมืองสงขลาทางทิศตะวันออกเฉียงใต้สามารถติดต่อกับเมืองปัตตานีได้สะดวก คือ ใช้เวลา เดินทางเพียงวันกว่าก็ถึง ซึ่งในสมัยอยุธยาเมืองปัตตานีจัดได้ว่าเป็นเมืองที่มีความเจริญรุ่งเรือง ทางด้านการค้า จนยากที่จะหาหัวเมืองมลายูอื่น ๆ เทียบได้

จากเหตุผลต่าง ๆ ดังกล่าวมา จึงกล่าวได้ว่า เมืองสงขลาเป็นเมืองที่เหมาะสมสำหรับเป็น เมืองท่าค้าขายทางทะเลมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ทั้งนี้เนื่องจาก สภาพ ท่าเลที่ตั้งของเมืองเป็นสถานที่ที่เหมาะสมแก่การแวะจอดพักเรือสินค้าเป็นอย่างมาก กล่าวคือ เป็น เมืองที่อยู่ติดกับทะเล ด้านนอกฝั่งอ่าวไทย โดยมีหัวเขาแดงคอยเป็นเสมือนกำแพงธรรมชาติที่กั้น คลื่นลมเอาไว้อย่างดี ซึ่งสภาพของเมืองท่าเช่นที่กล่าวมาจึงทำให้เป็นข้อได้เปรียบเมืองท่าอื่น ๆ ได้ เป็นอย่างมาก

⁹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ชีวิตฉัน (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2504), หน้า 75.

⁹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

นอกจากนี้เมืองท่าสงขลา ยังสามารถติดต่อค้าขายกับชุมชนรอบทะเลสาบได้สะดวก โดยเฉพาะเมืองพัทลุง ซึ่งสมัยก่อนเป็นทั้งผู้บริโภคนสินค้าที่ส่งผ่านจากเมืองสงขลา และขณะเดียวกันก็เป็นผู้คอยป้อนสินค้าพื้นเมืองออกสู่ตลาดภายนอกโดยผ่านเมืองสงขลาอีกด้วย

ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้คนทั้งจากภายในและภายนอกอพยพเข้ามาอาศัยและค้าขายที่เมืองสงขลามากขึ้น โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งได้เข้ามาเป็นผู้กระจายสินค้าจากเมืองสงขลาออกไปยังพื้นที่ต่าง ๆ สินค้าที่เมืองสงขลาล้นแล้วแต่เป็นที่ต้องการของตลาดต่างประเทศเป็นอย่างมาก เช่น พริกไทย ดีบุก ริงนก ข้าว และของป่า⁹³ เช่น สมุนไพร งามช้าง ไม้ชนิดต่าง ๆ หนังสัตว์ เขาสัตว์ ซึ่งสินค้าต่าง ๆ เหล่านี้ล้นแล้วเป็นที่ต้องการของพ่อค้าชาวตะวันตกเป็นอย่างมากและยังเป็นสินค้าที่ส่งออกอย่างเดียวไม่มีการจำหน่ายในท้องตลาด

สำหรับสินค้าที่วางจำหน่ายในท้องตลาดก็จะมี สินค้าพวกผ้าต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งผ้าที่ส่งมาจากอินเดีย จากประเทศอื่น ๆ หรืออย่างสมัยรัตนโกสินทร์ก็จะมีส่งผ้าจากกรุงเทพ ฯ มาขาย นอกจากนี้ก็มีผ้าที่สามารถผลิตได้เอง เช่น ผ้าม่วง ผ้าพื้น ผ้าที่ใช้สอยประเภทต่าง ๆ

อย่างไรก็ตามสมัยที่สงขลายังเป็นเมืองท่าค้าขายทางชายฝั่งทะเลอยู่นั้น หาดใหญ่ยังไม่มีความเจริญ เนื่องจากเป็นเพียงแขวงเล็ก ๆ ที่ขึ้นอยู่ภายใต้การปกครองของสงขลา และยังเป็นพื้นที่ที่อยู่ลึกเข้าไปข้างใน ดังนั้นสงขลาจึงต้องคอยทำหน้าที่เป็นคนกลางคอยนำสินค้าบางอย่างที่หาดใหญ่ไม่สามารถผลิตได้เองล่องเรือมาขายอย่าง เช่น สินค้าที่ใช้ในการถนอมอาหาร เช่น เกลือ ของใช้ภายในครัวเรือนต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนต้น ๆ เพราะสมัยที่บ้านเมืองยังไม่เจริญเท่าทุกวันนี้เมืองใดที่ติดต่อกับทะเลย่อมได้เปรียบเมืองที่อยู่เข้าไปข้างในหรือเมืองที่ไม่มีดินแดนติดทะเล⁹⁴

⁹³ ยงยุทธ ชูแฉ่น, "อำนาจทางการเมืองในความสืบเนื่องบทบาทการค้าของเมืองสงขลา", ใน สัมมนาทางวิชาการสงขลาศึกษา (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2535), หน้า 98.

⁹⁴ เพียงแข พงษ์ศิริบัญญัติ, "นโยบายการปกครองเมืองสงขลาในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2439)." (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 16.

โดยสรุป สำหรับสภาพโดยทั่วไปของชุมชนขนาดใหญ่ก่อนการสร้างทางรถไฟสายใต้ กล่าวได้ดังนี้คือ หาดใหญ่ เป็นคำที่มีปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่งว่า มีการใช้เรียกกันมาตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ และจากคำบอกเล่าของผู้สูงอายุในท้องถิ่น ทำให้ทราบถึงความหมายของหาดใหญ่ที่มีการเล่าสู่กันฟังเป็น 2 นัย คือ ตั้งชื่อมาจากลักษณะของหาดทรายใหญ่ริมคลองอู่ตะเภา (ซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของที่ว่าการอำเภอหาดใหญ่ปัจจุบัน) และอีกนัยหนึ่งกล่าวว่า ได้ชื่อมาจากต้นไม้ชนิดหนึ่งที่เคยมีอยู่ในบริเวณชุมชน เรียกว่าต้นมะหาดขนุน หรือ ต้นหาดใหญ่

จากการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองเป็นแบบมณฑลในปี พ.ศ. 2439 ชุมชนหาดใหญ่เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งที่อยู่ในเขตการปกครองของอำเภอเหนือ ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็นอำเภอหาดใหญ่สำหรับ ชุมชนหาดใหญ่ในระยะนี้ จากหลักฐานเอกสารและคำบอกเล่าของผู้สูงอายุในท้องถิ่นกล่าวว่าประกอบด้วย 8 หมู่บ้าน ที่อยู่ในละแวกเดียวกัน คือ บ้านคลองเรียน บ้านบางหัก บ้านฉาง บ้านเกาะเลียบ บ้านท่าเคียน บ้านหาดใหญ่ และ บ้านโคกเสม็ดชุน บริเวณพื้นที่ชุมชนโดยรวมมีสภาพเป็นป่า ทุ่งนา หนองบึง และ คลอง ที่สามารถใช้แหล่งน้ำธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์

ผู้คนในชุมชนดำรงชีวิตอย่างเรียบง่ายตามวิถีชีวิตของชาวบ้าน โดยทำการผลิตแบบยังชีพ คือ มีจุดมุ่งหมายในการผลิตเพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเป็นหลัก และจะไม่ผลิตมากนัก ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทางการเกษตร ปลูกข้าวเป็นหลัก แล้วยังปลูกพืชผักต่าง ๆ เลี้ยงสัตว์ ทำหัตถกรรมในครัวเรือน อาทิ ทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา ต่อเรือ เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน

คนในชุมชนหาดใหญ่ในระยะแรก ประกอบกิจการการค้าเบื้องต้น โดยค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ผลิตในท้องถิ่นกับชุมชนอื่น ๆ สินค้าที่มีผู้นำมาขายในชุมชนก็มีหลายประการ อาทิ เกลือ ซึ่งถือเป็นสินค้าสำคัญ กะปิ ปลาเค็ม ปลาแห้ง น้ำผึ้ง ฯ ล ฯ การติดต่อการค้าในระยะแรกเป็นไปอย่างไม่คล่องตัวนัก เนื่องจากมีข้อจำกัดเรื่องเส้นทางคมนาคม โดยอาศัยคลองคือ คลองอู่ตะเภา ซึ่งเป็นเส้นทางน้ำทางเดียวของชุมชนที่สามารถติดต่อได้ทั้งในและภายนอกท้องถิ่น สามารถไหลออกสู่ทะเลสาบสงขลา และผ่านเข้าสู่เมืองไทรบุรีอีกทางหนึ่ง

อย่างไรก็ตามการทำกิจการค้าของชุมชนหาดใหญ่มีการขยายตัวขึ้นเป็นลำดับเมื่อมีการปรับปรุงการคมนาคมทางบกขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเฉพาะเมื่อมีเส้นทางรถไฟสายใต้ขึ้นมาในปี พ.ศ. 2452